

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ЮРЧАК ІРИНА РОМАНІВНА

УДК 340:351.74

ОБОВ'ЯЗКИ ОСОБИ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Гарасимів Тарас Зеновійович

доктор юридичних наук, професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ОСОБИ	11
1.1 Поняття та юридична природа обов'язків особи	11
1.2 Методологічні підходи до дослідження обов'язків особи	26
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2 ОБОВ'ЯЗКИ ЯК СКЛАДОВА ПРАВОВОГО	
СТАТУСУ ОСОБИ	34
2.1 Значення обов'язків у структурі правового статусу особи	34
2.2 Право та обов'язок: співвідношення понять	46
Висновки до розділу 2	65
РОЗДІЛ 3 ВИКОНАННЯ ОСОБОЮ ОБОВ'ЯЗКІВ: ЧИННИКИ	
ВПЛИВУ	68
3.1 Поняття та види чинників впливу на виконання особою своїх обов'язків	68
3.2 Вплив правової активності особи та правових заборон на виконання нею обов'язків	77
3.3 Вплив соціалізації особи на виконання нею своїх обов'язків	88
3.4 Правове виховання як чинник впливу на виконання особою своїх обов'язків	93
Висновки до розділу 3	99
РОЗДІЛ 4 ВЗАЄМОВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИ І	
ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ	103

4.1	Взаємовідповідальність особи та держави: поняття, структурні елементи, взаємодіючі поняття	103
4.2	Інститут взаємовідповідальності особи та держави в умовах розвитку правової держави в Україні	119
4.3	Обов'язки держави та особи: сфери взаємодії	142
	Висновки до розділу 4	162
	ВИСНОВКИ	166
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172

ВСТУП

Актуальність теми. Формування громадянського суспільства, розбудова України як правової, демократичної держави ставить на порядок денний необхідність дослідження ролі й місця в цьому процесі інституту «обов'язки особи», теоретичного переосмислення уявлень про них з позицій сьогодення, аналізу їх юридичної природи й місця в механізмі правового регулювання. Функціонування соціуму було б практично неможливим, якщо б у ньому не виконувалися обов'язки. Вони виступають одним із засобів реального забезпечення демократичних перетворень у державі, протікання соціальних процесів у режимі законності, а, отже, посідають чільне місце в забезпеченні нормального функціонування соціуму.

Натомість, юридичні обов'язки виступають необхідним компонентом оптимальної взаємодії держави, права та особистості, без яких неможливі ні збалансована правова система, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок, ні інший стан і прояви суспільного життя. Не випадково юридичні обов'язки є елементом правового статусу людини та громадянина. У юридичних обов'язках не лише фіксуються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності суспільства, а й розкриваються основні принципи взаємовідносин держави і особи.

Обов'язки особи – такий же необхідний і важливий елемент правового статусу особи, як і основні права та свободи. Натомість, зазвичай, предметом наукового пошуку стають права людини і громадянина. Однак зрозуміло, що без глибокої і всебічної розробки основних обов'язків концепція правового статусу особи є односторонньою та неповною.

Отже, необхідність дослідження обраної проблематики, зумовлена якісно новим рівнем суспільних відносин у нашій державі, станом науково-технічного прогресу, законності, динамізмом розвитку українського суспільства, необхідністю вдосконалення управління ним, забезпечення балансу приватних і

публічних інтересів, зміцнення правового статусу громадян.

Суттєве теоретико-пізнавальне і практичне значення має дослідження правових витоків, розвитку основних обов'язків і в Україні, і в інших країнах світу. Основні обов'язки особи важливо проаналізувати не тільки з позицій статичності, а й динаміки, тобто їх реального втілення у життя в процесі практичної реалізації. Виняткового значення набуває гарантування здійснення обов'язків, ролі в цьому правового та інституційного елементів, впливу умов і чинників соціальної дійсності, вирішення питань удосконалення механізму виконання особою своїх обов'язків. Викладене свідчить про перспективність обраної теми дослідження та її актуальність.

Найрозгорнутіше і найглибше теоретичне опрацювання обов'язку зустрічаємо у загальнотеоретичній юриспруденції та теорії конституційного права. Конструктивні висновки, які багато в чому розділяються нами, знаходимо в працях О. Білоскурської, Т. Гарасиміва, В. Дудченко, І. Жаровської, В. Ковальчука, О. Котухи, Л. Луць, М. Матузова, М. Никифорака, Ю. Оборотова, Н. Оніщенка, Н. Ортинської, П. Рабіновича, С. Рабіновича, О. Скакун, С. Сливки, Ю. Тодики, Н. Шукліної та інших вчених.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали висновки, викладені у працях В. Айвазяна, С. Алексєєва, А. Астрахань, Н. Бобрової, В. Буткевича, Й. Віга, М. Вітрука, Л. Воєводіна, В. Горшеньова, Б. Ебзєєва, В. Єма, А. Зайця, Т. Зражевської, С. Кечек'яна, А. Колодія, В. Копейчикова, Є. Кравця, М. Кучерявенка, В. Кучинського, О. Лукашової, Г. Мальцева, В. Масленникова, М. Матузова, В. Нерсєсянца, В. Погорілка, О. Петришина, І. Петрухіна, В. Речицького, Б. Семенєка, Т. Синюкової, П. Стецюка, В. Тація, О. Фрицького, М. Цвіка В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін.

Теоретичне обґрунтування дисертаційного дослідження базується також на літературних джерелах з філософії права, історії, працях фахівців дорядянського періоду: Л. Петражицького, С. Пуфендорфа, П. Виноградова, Г. Шершеневича. Опрацьовано й узагальнено роботи інших вітчизняних і зарубіжних науковців (зокрема Дж. Ролза), в яких висвітлювались окремі

аспекти дослідження.

Попри те, що проблематика становлення та розвитку інституту обов'язків особи досліджувалась багатьма науковцями, це питання потребує подальшого опрацювання, оскільки далеке від рівня дослідженості основоположних прав і свобод та їх забезпечення. Немає значних монографічних робіт, присвячених цій темі, відсутні широкі теоретичні узагальнення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками «Розробка методології теорії держави та права, філософії права (державний реєстраційний номер 01061U003648).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є формулювання теоретично обґрунтованих висновків щодо поняття, юридичної природи, становлення та розвитку обов'язків особи; обґрунтування необхідності вдосконалення чинної системи основних обов'язків; їх класифікація; вирішення низки теоретичних і практичних проблем їх реалізації; пошук та опрацювання конкретних пропозицій з удосконалення законодавства щодо забезпечення ефективності реалізації особою своїх обов'язків.

Для досягнення поставленої мети зроблено спробу вирішити такі *задачі*:

- провести огляд літератури за темою дослідження;
- окреслити методологію дослідження;
- здійснити аналіз поняття «обов'язки особи»;
- визначити зміст та складові правового статусу особи і місце обов'язку з-поміж них;
- проаналізувати співвідношення та взаємозв'язок понять «право» і «обов'язок», а також «відповідальність» та «обов'язок»;
- здійснити аналіз чинників впливу на виконання особою своїх обов'язків та визначити їх види, а також з'ясувати особливості їх взаємозв'язку та взаємообумовленості;
- визначити зміст та складові механізму впливу правової активності,

соціалізації та правового виховання на виконання особою обов'язків;

– здійснити аналіз поняття інституту взаємовідповідальності особи та держави в умовах розвитку правової держави в Україні;

– провести співвідношення між обов'язками держави та особи і визначити сфери взаємодії цих понять.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини які склалися в сфері виконання особою своїх обов'язків.

Предметом дослідження є обов'язки особи в теоретико-правовому вимірі

Методи дослідження. Відповідно до мети та задач дослідження в дисертації використано систему методів наукового пізнання. З-поміж них загальнонаукові методи, методи науки управління, соціології, правознавства, а також спеціальні методологічні засади вивчення обов'язків особи у теоретико-правовому вимірі.

Головним у цій системі виступає загальнонауковий діалектичний метод, що сприяв розгляду і дослідженню проблеми в єдності її соціального змісту та юридичної форми і здійсненню системного аналізу обов'язків особи у теоретико-правовому вимірі (пп. 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 3.1, 4.2).

У роботі використано й інші сучасні методи наукового пізнання, засновані на філософії загальнолюдських цінностей. Із спеціальних методів наукового дослідження застосовано:

– історико-порівняльний і порівняльно-правовий – при дослідженні поняття та генези обов'язків особи, їх еволюції в Україні (пп. 1.1, 1.2);

– системно-структурний і функціональний – при розкритті юридичної природи, аналізі ролі обов'язків як структурного елемента правового статусу особи, їх значення для розбудови в Україні правової держави (пп. 1.1, 2.1, 2.2, 2.3);

– формально-правовий та абстрактно-логічний – у процесі з'ясування сутності основних понять і категорій (Розділи 1, 2, 3, 4);

– ідентифікації та порівняльного аналізу – при опрацюванні джерельної бази дослідження та обґрунтуванні понятійно-категоріального апарату;

– статистичний – при дослідженні умов і чинників, які впливають на здійснення особою своїх обов’язків (Розділ 3).

Джерельною базою дисертації є Конституція України, закони України, інші нормативно-правові акти органів державної влади, що регламентують обов’язки особи, конституції інших країн, міжнародно-правові документи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням сутності, юридичної природи, місця й ролі основних обов’язків людини і громадянина в умовах розбудови в Україні демократичної, правової держави, в якому доктринально обґрунтовується необхідність удосконалення існуючої системи основних обов’язків і чинного законодавства, що регламентує механізм їх реалізації. Найістотніші результати дослідження, які відображають внесок автора в розробку зазначеної проблеми, зводяться до такого:

уперше:

– поняття обов’язків особи визначено через опис єдності в їх змісті правових і морально-релігійних компонентів, орієнтацію основних обов’язків на міжнародно-правові стандарти в царині прав людини;

– стверджується, що обмежена кількість обов’язків, закріплених у конституції, є свідченням та ознакою правової держави, що в загальному русі України до побудови правової державності основною тенденцією буде зменшення кількості обов’язків особи. Але на початковій стадії цього процесу визнається недосконалість існуючої системи останніх, обґрунтовується необхідність їх певної трансформації – і якісної, і кількісної;

– робиться висновок про формування (становлення) правового інституту основних обов’язків як головного у складі генерального інституту основ правового статусу людини і громадянина;

удосконалено:

– концепцію правового статусу особи шляхом розкриття основних обов’язків як його важливого структурного елемента;

– по-новому розкривається роль основних обов’язків особи у розбудові в

Україні правової державності, зазначається, що, виступаючи правовою формою взаємозв'язку громадянина і держави, вони є юридичним засобом виконання останньою своїх функцій, важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу особистих і публічних інтересів, забезпечення їх співіснування й розумного поєднання;

набули подальшого розвитку:

- вчення про механізм реалізації особою своїх прав, свобод і обов'язків;
- додаткові аргументи на користь можливості і необхідності самостійної класифікації обов'язків особи у відриві від прав і свобод, пропонується її авторський варіант;
- питання дослідження умов і чинників, що впливають на виконання особою своїх обов'язків;
- розкриття взаємозв'язку взаємовідповідальності особи і держави в сфері виконання обов'язків.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що дослідження спрямовано на подальший розвиток та становлення інституту «обов'язки особи», поглиблення знань про основи правового статусу особи, його вдосконалення. Сформульовані в дисертації пропозиції й висновки можуть бути використані у:

- *науково-дослідній сфері* – для подальших розробок теорії правового статусу людини і громадянина, забезпечення їх прав, свобод та обов'язків;
- *правотворчій роботі* – як теоретичний матеріал при розробці, прийнятті або вдосконаленні законів України, що регламентують реалізацію особою своїх обов'язків;
- *навчальному процесі* – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з теорії та історії держави і права, у викладанні курсу теорії та історії держави і права України, в науково-дослідницькій роботі студентів;
- *правовиховній роботі* серед населення дисертація може слугувати теоретичним матеріалом, сприяти підвищенню рівня правової культури

громадян України, формуванню їх світогляду, зміцненню демократичних, гуманістичних надбань українського суспільства.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації положення, узагальнення, висновки, рекомендації, пропозиції обґрунтовані на підставі особистих досліджень у результаті опрацювання та аналізу наукових, нормативних і статистичних джерел.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи оприлюднені на таких науково-практичних заходах: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 17 лютого, 2012 р.); науково-практичному семінарі «Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності» (м. Львів, 7 грудня, 2012 р.); звітній науково-практичній конференції факультету з підготовки слідчих (м. Львів, 23 березня 2012 р.); Другій Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті професора О.В. Сурілова «Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 30–31 березня 2012 р.); I-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 25 квітня 2012 р.); Четвертій міжнародній науковій конференції «Компаративістські читання» «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку» (м. Львів, 27–29 квітня 2012 р.); Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 27 вересня 2013 р.); Другій заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 16 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційної роботи викладено у п'яти наукових статтях, з яких 4 опубліковані у виданнях, визнаних фаховими з юридичних наук, 1 в зарубіжному виданні та 8 тезах доповідей на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ОСОБИ

1.1 Поняття та юридична природа обов'язків особи

Розвиток демократичних відносин, становлення громадянського суспільства, побудова правової держави в Україні потребує формування соціально-активної особи з високим рівнем правової свідомості і правової культури та визнання інституту «обов'язки особи» як одного з основних регуляторів суспільних відносин. Адже, саме цей інститут встановлює певну гарантію того, що право однієї особи кореспондується в обов'язок іншої особи, а держава це право має поважати, захищати та не порушувати і саме завдяки цьому формується взаємозв'язок між державою та особою і виникає додатковий механізм регулювання взаємовідносин між ними. До того ж, беручи до уваги те, що людина як суспільна істота все необхідне для її існування та розвитку отримує від інших людей, тобто від суспільства, то саме суспільство становить чи не найсуттєвішу цінність для людини. Якщо людина, здійснюючи свої права, підриває, послаблює, руйнує суспільство, то вона руйнує те джерело, з якого саме виростають, впливають її можливості, тобто права. Отже, з правами людини природно пов'язуються її соціальні обов'язки, зобов'язання.

Також варто зазначити, що вищевказаний інститут наділений пріоритетом у соціальному регулюванні, оскільки через свою обов'язковість (імперативність), формальну визначеність і державну захищеність здатен найоптимальніше забезпечити нормальне функціонування суспільства, що є складним соціальним організмом.

Отже, сучасний розвиток теорії держави і права дозволяє стверджувати, що такий інститут як «обов'язки особи» не обмежується лише роллю

нормативного регулятора, але й активно впливає на соціальну сферу, спонукаючи соціальні групи, суспільство загалом, державу до певних форм поведінки, а також до взаємодії один з одним, і тим самим забезпечує включення індивідів і груп до єдиної системи соціальної організації.

Водночас, слід зауважити, що проблема єдності (поєднання) прав і обов'язків багатопланова. В ній можна виділити низку аспектів: історичний, соціально-політичний, філософський, юридичний, моральний, психологічний та інші. Проте тут лише деякі з цих зв'язків. Зауважимо, що права і обов'язки, будучи самостійними категоріями, «приречені» на тісну «співпрацю» у справі регулювання суспільних відносин [171, с. 103]. Принцип єдності прав та обов'язків людини і громадянина, закріплений у ст. 23 Конституції України, полягає у тому, що не повинно бути прав без обов'язків, як не повинно бути і обов'язків без прав. Основні обов'язки закріплюються у розділі II чинної Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

В житті юридичний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України перебуває в процесі постійної та довготривалої реалізації, тобто ця реалізація є звичайним нормальним станом, способом існування. Виконання цього обов'язку відбувається в людині практично постійно, тут правова необхідність, що виражена в законі, та реальні дії з її реалізації нероздільні, зберігаються й за часом, і за змістом [172, с. 60].

У Конституції України та в юридичній джерельній базі проблемі прав і свобод людини та громадянина відводиться значне місце, натомість питання основних обов'язків особи недостатньо висвітлене й представлене незначною кількістю наукових публікацій. Однак відсутність повномасштабного аналізу поняття обов'язків особи, зовсім не означає недооцінки їх ролі в правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин. Навпаки, всі науковці, які займалися вивченням проблеми обов'язків, одностайно підкреслюють їх важливе значення у зміцненні громадської дисципліни і правопорядку. Можливо, причиною недостатньої уваги до обов'язків особи є те, що вони видаються простими, а також те, що вони постійно перебувають в «тіні» прав і

свобод. У цьому контексті показовим є визнання Л. Петражицького стосовно того, що до питання про поняття юридичних обов'язків у науці «зазвичай ставляться з такою обережністю, що із наявних творів неможливо вилучити навіть і приблизне уявлення про те, як автори розуміють природу того, про що вони мовлять» [1, с. 76].

Зважаючи на це, виникає нагальна необхідність дослідження юридичної природи обов'язків особи, оскільки це дозволить з'ясувати їх специфіку (особливості) та виокремити характерні ознаки. З цією метою, насамперед, доцільно звернутися до тлумачення терміну «обов'язок», адже відправною точкою будь-якого послідовного вивчення певного питання повинно бути його визначення, щоб можна було зрозуміти, про що йдеться. Враховуючи те, що дати визначення будь-якому явищу, зокрема й юридичному, – означає показати його сутність, виділити ту головну ознаку, яка обумовлює закономірності цього явища і робить його тим, чим воно є, – поняття обов'язків особи необхідно розкривати, опираючись насамперед на універсальні (загальні) уявлення про обов'язки, однак при цьому необхідно зважати і на їх юридичні аспекти.

Без обов'язків не може обійтися жодне суспільство, і обсяг їх залежить від багатьох причин: національних традицій, розвитку демократії, рівня політичної і правової культури тощо. Забезпечуючи права і свободи людини, держава, своєю чергою, вимагає від неї певної поведінки, що формулюється в системі юридичних обов'язків.

Загальносоціальний обов'язок – суспільно визнана необхідність певної поведінки особи (міра належного, корисного), що об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Це – перепона на шляху сваволі, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку громадянського суспільства.

Якщо суб'єктивне право надається управомоченій особі для задоволення її інтересів, то юридичний обов'язок приписується зобов'язаній особі в цілях задоволення інтересів управомоченої.

Юридичний обов'язок полягає в необхідності виконання уповноваженою

особою певних дій (або утриматися від них) з метою дотримання відповідного суб'єктивного права іншого учасника правовідношення [173, с. 153].

У «Тлумачному словнику» В. Даля: «Обов'язок – «долг», все належне, все, що лежить на комусь, що хто-небудь виконувати і дотримувати зобов'язаний. На людині лежать обов'язки до самої себе (особистий), обов'язок до ближнього, її державний чи громадський, і, зрештою, духовний» [2, с. 324]. Виходячи з цього, за радянських часів для визначення юридичного обов'язку використовувалась коротка «робоча» формула: «обов'язок – це міра належної поведінки», запропонована свого часу С. Н. Братусем на зразок суб'єктивного права: «право – це міра можливої поведінки» [3, с. 17-18], яке пізніше було піддане обґрунтованій критиці. «У сфері права поняття «належна поведінка» вказує на відповідність поведінки вимогам норм права, або, інакше кажучи, вказує на правомірність поведінки, тому мірою належного за своєю природою є і суб'єктивне право та обов'язок. Визначення обов'язку через категорію належного вказує лише на його зовнішні атрибути, на приналежність до системи соціально-нормативного регулювання поведінки людини, але не розкриває його сутності». Належне – характеризує процес реалізації, саму практичну поведінку, але ж поведінки може й не бути, проте обов'язок залишається [3, с. 19].

Відомий російський вчений М. І. Матузов аналізував правову категорію обов'язку у площині соціальної відповідальності людини перед соціумом, і відтак трактував означене поняття як визначену законодавством достовірну міру суспільно необхідної, найбільш розумної та раціональної поведінки, скерованої на забезпечення запитів суспільства й інтересів особи [4, с. 126]. Натомість, Л. Д. Воєводін розглядав обов'язок як затверджену в Конституції потребу (необхідність), яка визначає кожній особі певний вид та міру поведінки, а також відповідальність за недобротну реалізацію цієї засади [5, с. 54]. Дослідник С. Ф. Кечек'ян у своїх наукових працях визначає юридичні обов'язки, як «правові обов'язки, що обумовлені вимогою норми права, а також гарантована державним примусом необхідність встановленої поведінки» [6,

с. 67-68].

Ще один вчений, М. В. Вітрук, поняття та зміст обов'язків пов'язував з їх соціально-правовою природою, взаємодією моральних і правових факторів. «Юридичний обов'язок особи є матеріально обумовлена й гарантована необхідність в поведінці людини, межі якої окреслені засадами об'єктивного права (Конституцією, законами, іншими правовими нормативними актами) з метою використання окремих благ та цінностей для забезпечення суспільних й особистих інтересів на базисі їх єдності та поєднання» [7, с. 29-38].

Водночас, В. А. Масленников розглядав обов'язки як специфічні ультиматуми суспільства до людини, елементарні вимоги необхідної (бажаної) поведінки, здійснення яких є абсолютно доконечне для нормального функціонування суспільства, і зокрема для досягнення окреслених у самому тексті головного закону соціальних цілей [8, с. 84-100]. М. А. Федотов у правовому обов'язку бачить закріплену в основному законі і гарантовану державою міру необхідної участі громадянина у створенні і примноженні соціальних благ [9, с.14]. Натомість, В. С. Єм правовий обов'язок розуміє як закріплену в нормі права вимогу до суб'єкта, яка виражає соціально обумовлену необхідність встановленої поведінки і забезпечена можливістю державного примусу щодо суб'єкта такої поведінки особи [10, с. 56-62].

Отже, переважна більшість учених радянського періоду сутність юридичних обов'язків цілком ґрунтовно розкривала за посередництвом категорії «правова необхідність», хоча були й інші думки.

Відтак, в юридичній літературі була зроблена спроба розкрити поняття обов'язку і через категорію «правова можливість». Зокрема Г. В. Мальцев вважав, що «юридичний обов'язок є не тільки належне, але й можливе в людській поведінці. В юридичному обов'язку, як і в суб'єктивному праві, втілюється певна тенденція людської поведінки, що опирається на об'єктивні закономірності суспільного розвитку і виражає їх. Вимога, закріплена в юридичному обов'язку, реальна і можлива, і не можна накласти на людину обов'язок, який вона практично ніколи не змогла б виконати» [11, с. 67].

«Вірно, – полемізуючи з Г. В. Мальцевим, зауважує М. І. Матузов, – але це означає, що юридичний обов'язок в будь-якому випадку не можна визначати через категорію можливості. Сутність обов'язку не в можливості, а в необхідності» [4, с. 97]. «Право, – продовжує він, – не приписує нічого неможливого, його вимоги об'єктивно виконувані. В протилежному випадку цілі правового регулювання були б недосяжними» [4, с. 97], з думкою останнього автор цілком погоджується. Зазначимо, що Г. В. Мальцев у спробі розкрити юридичний обов'язок через категорію правової можливості не був єдиним. Подібної точки зору дотримувався і Ю. П. Єрьоменко. Розглядаючи законність як конституційний обов'язок суворого й неодмінного дотримання Конституції та законів, він послідовно дійшов до висновку, що «законність – це не тільки конституційний обов'язок, але й суб'єктивне конституційне право особи, яке визначає вид і міру її можливої поведінки» [12, с.123].

Як бачимо, в позиціях Г. В. Мальцева та Ю. П. Єрьоменка правильно зауважений зв'язок правової можливості й правової необхідності. В праві ці категорії не тільки взаємопов'язані, але й іноді злиті. Тому, звичайно, можна характеризувати юридичні права та юридичні обов'язки через можливу і необхідну поведінку. Це особливо зручно простежити на прикладі основоположних прав і обов'язків. Як відомо, право на повну загальну середню освіту є обов'язковим (ч. 1 ст. 53 Конституції України). В цьому положенні Основного Закону міститься і можливість (право), і необхідність (обов'язок) [13]. Однак, з цього не слід робити висновок, ніби юридичні обов'язки завжди доцільно розкривати через категорію можливості. Адже, по-перше, при цьому розмиваються відмінності між правами і обов'язками (вони рівною мірою визначаються як правова можливість). По-друге, характеризуючи права, свободи і обов'язки як правову можливість, ми повинні пам'ятати, що вона є такою виключно за законом. Необхідна за законом можливість є правовою необхідністю.

Іншим вагомим аргументом на користь того, що обов'язки – це необхідність, а не можливість у поведінці, є те, що можливість є категорією, яка

характеризує процес практичної реалізації обов'язків. Обов'язок – це лише необхідність певної поведінки, а не сама практична поведінка, яка відповідає приписам норм права. Сутність обов'язку укорінена в необхідності поведінки, яка визначена законом. Але необхідність (яка виражає сутність обов'язку) не адекватна неминучості. Між ними відсутній момент тотожності. Оскільки обов'язок характеризується діяльністю окремих осіб, наділених свідомістю і волею, які проявляють різнобічну ініціативу відповідно до своїх інтересів, оскільки можливі відхилення практичної поведінки особи від приписів норм права, невиконання обов'язку його носієм. Отже, обов'язок може бути невиконаним, але необхідність поведінки, яка б відповідала йому, зберігається.

З огляду на такі міркування, навряд чи, доцільно в сутність обов'язку включати і відповідальність за його неналежну реалізацію. Так, Л. Д. Воеводін вважав, що «відповідальність (як і необхідність) хоч і не є винятковою належністю юридичних обов'язків, однак саме в ній найповніше виражається сутність обов'язків. Відповідальність складає один із основних конструктивних елементів його визначення» [5, ст. 173-178]. Очевидно, що відповідальність – це фактор, який суттєво впливає на процес реалізації основних обов'язків. З іншого боку, в правовій державі, до якої прагне Україна, громадяни виконують обов'язки не через побоювання відповідальності за їх недодержання, а добровільно в силу розуміння необхідності діяти у відповідності з обов'язком.

Твердження, що обов'язок – це необхідність поведінки дотримується також і Г. В. Мальцев, зазначаючи, що: «Державне визнання необхідності поведінки – такою є основна специфічна риса обов'язків, на відміну від суб'єктивних прав» [11, с. 63-65].

Необхідно зауважити, що підхід Г. В. Мальцева та інших науковців, які розглядали сутність обов'язку через категорію правової можливості, не був випадковим і розвивався в руслі загальної тенденції побудови в СРСР комунізму. Вважалося, що при соціалізмі «в багатьох сферах життя суспільства право й обов'язок зливаються в єдине ціле». З побудовою комунізму права й обов'язки мали трансформуватися в єдині правила комуністичного співжиття.

Цікаво, як би тоді трактували сутність обов'язків? Адже, на думку В. А. Масленникова, при такому підході «право та обов'язок втрачають свою якісну визначеність, оскільки виходить, що, здійснюючи право, людина тим самим виконує обов'язок і, виконуючи обов'язок, здійснює своє право» [8, с. 46]. «Але так воно і є насправді, – відповідав йому М. І. Матузов, – в цьому діалектика взаємозв'язку між вказаними категоріями. Тут ми маємо те, – писав він, що називається «гнучкістю понять», «гнучкістю, яка доходить до тотожності протилежностей» [4, с. 131- 134].

В сучасних українських реаліях розбудови правової, демократичної держави обов'язки громадянина зберігають свою якісну відмінність від прав, а відтак не ототожнюються з ними. На нашу думку, методологічно правомірним буде аналізувати категорію прав і свобод через призму правової можливості, натомість юридичних обов'язків – через дефініцію правової необхідності. Такий підхід дозволить встановити існуючі відмінності між правами і свободами, з одного боку, та обов'язками – з іншого, розкрити зміст кожного з цих явищ.

Значну зацікавленість щодо розуміння сутності правових обов'язків окрім, звичайно, радянського періоду, становлять також ідеї, висвітленні в дорадянській юридичній літературі. Більшість вчених-юристів та філософів, які торкалися цієї проблеми, розуміли під правовим обов'язком певні психічні переживання. Так, засновник психологічної теорії права Л. І. Петражицький, розмежовував обов'язки на моральні і правові (власне юридичні). При цьому, «такі обов'язки, що усвідомлюються вільними відносно інших, за якими іншим нічого не належить з боку зобов'язаних» він називав моральними, а «такі обов'язки, що усвідомлюються не вільними відносно інших, закріпленими за іншими, за якими те, до чого зобов'язана одна сторона, належить іншій», – юридичними обов'язками [1, с. 435-438].

До того ж Г. Ф. Шершеневич визначав правовий обов'язок як «усвідомлення зв'язаності своєї волі» [14, с. 320]. І хоча «ця психологічна теорія правового обов'язку не витримує жодної критики», оскільки «право не має

справи з психологічними явищами» й законодавчо об'єктивувати психологічні переживання неможливо, все ж очевидним є те, що обов'язок – це примус, необхідність певної поведінки, чого не можна сказати про суб'єктивне право. Можливість, яка притаманна суб'єктивному праву, означає, що право можна реалізувати, а можна й не реалізувати, тобто його використання чи невикористання залежить цілковито від суб'єкта права. Що ж до обов'язку, то ним зазвичай приписується необхідність в поведінці для задоволення інтересів інших осіб, забезпечення запитів держави, а недотримання цього припису тягне відповідальність: юридичну – якщо це правовий обов'язок, моральну – якщо обов'язок моральний, релігійну – якщо він релігійний.

Через необхідність, визначав сутність обов'язку і автор вчення про природне походження обов'язків, Самуїл Пуфендорф. На його думку, «обов'язок – це союз права, яким за необхідністю поєднується повеління виконувати» [15, с. 127]. В свою чергу, Г. Гегель, вважав, що правові обов'язки «характеризуються зовнішньою необхідністю» [16, с.324].

У такий спосіб, категорія необхідності всеохопно висвітлює зміст правового обов'язку. По-перше, вона зауважує, що означений обов'язок існує та розвивається у площині бажаної, закріпленої законодавством та гарантованої державою поведінки. По-друге, категорія необхідності розкриває сутність та природу самого правового обов'язку із характерною йому специфікою (здатність використовувати державний примус).

Юридичний обов'язок це не лише правомірна (необхідна) поведінка, це насамперед різновид та міра означеної поведінки. Визначення «необхідна», на думку автора, звертає увагу лише на одну особливість обов'язку, її зовнішню ознаку – «воля» зобов'язана виконуватись. Натомість дефініції «вид» і «міра» відображають внутрішню сутність обов'язку. Безмірних, невизначених обов'язків (поза чітких меж, рамок, обсягу) немає. «Будь-яке право намагається закріпити конкретний, визначений суспільний порядок. Правовий обов'язок зобов'язаний також керуватися визначеністю, володіти твердими та чіткими межами» [17, с. 48]. Тому суб'єкт обов'язку зобов'язаний орієнтуватися на

чітко окреслений вид поведінки, щоб його діяння мали відповідний, бажаний характер. Оскільки у протилежному випадку відповідні правоохоронні органи не зможуть дати оцінку поведінки зобов'язаної особи, тобто у її правомірності чи неправомірності.

На думку П. Г. Виноградова «певний мінімум обов'язків вважається необхідним для існування суспільства» [17, с.49]. Л. Фейербах вважає, що обов'язки відносно інших людей є засобом досягнення щастя: «Тільки прагнення до щастя є зв'язком між необхідністю і свободою, тобто не необхідністю людських вчинків» [18, с.456]. М. В. Вітрук пов'язує виконання обов'язків із соціальним благом [7, с.29-38], а згідно з М. А. Федотовим обов'язки сприяють примноженню матеріальних і духовних благ народу, зміцненню законності і правопорядку [9, с. 17].

Загалом варто зазначити, що в радянський період наголошувалось, що мета обов'язків – це створення найсприятливіших умов життєдіяльності суспільства, охорона його економічних ресурсів, історичних пам'ятників, їх збереження для майбутніх поколінь.

Згідно ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. обов'язки закріплюються з метою забезпечення відповідного визнання та поваги суспільного порядку й всезагального добробуту в демократичному співтоваристві. В преамбулі Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р. закріплено: оскільки духовний розвиток є найвищою метою людського існування і найвищим його вираженням, остільки обов'язок людини полягає у досягненні цієї мети з усією її силою і можливостями [19, с. 5].

Обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції України) скерований, насамперед, на захист особистої свободи кожного окремого громадянина. Приміром конституційний обов'язок батьків піклуватися про своїх дітей до досягнення ними повноліття (ст. 51) урівноважується обов'язком дітей утримувати своїх непрацездатних батьків [13]. Вище окреслені обов'язки прямо скеровані на задоволення інтересів кожної окремої особи, виконуючи які, вона застерігає себе від виникнення

можливих негативних, небажаних наслідків. Щодо обов'язків захисту Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України, не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині, дотримуватися Конституції та законів України, встановлені в інтересах цілої держави, усього соціуму [13].

Отже, обов'язки особи – це закріплена державою в інтересах цілого суспільства й кожного індивіда, зокрема, й задекларована в Конституції необхідність, яка визначає кожному громадянину певні вид та міру бажаної поведінки. Однак, таке визначення є неповним, оскільки воно не враховує норм міжнародних пактів у галузі прав людини, учасником яких є Україна, не показує принципових відмінностей, що існують між конституційними та іншими правовими обов'язками, – їх юридичну природу.

Дослідження категорії обов'язків особи можна вести в багатьох напрямках, виділяючи при цьому їх різні аспекти – історичний, політологічний, спеціально-юридичний, філософський, соціологічний. Натомість, тепер доцільно розглянути юридичну природу обов'язків, аналіз якої дозволить виявити ті особливості та властивості, які виділяють основні обов'язки з-поміж значної кількості інших юридичних обов'язків. При цьому слід розмежувати три взаємопов'язані, але не тотожні категорії – юридичну природу, сутність та їх зміст. На думку Б. М. Семенка, під сутністю юридичних обов'язків необхідно бачити державно-правову необхідність бажаної поведінки, натомість під змістом – чітку відповідну поведінку, визначену законодавством [20, с.145-155].

Юридичний обов'язок – це парна категорія з суб'єктивним правом через те, що обов'язок слугує способом забезпечення прав [100, с. 223]. За своєю суттю юридичний обов'язок є необхідністю певної поведінки людини і громадянина перед Конституцією України та законами. За своїм змістом юридичні обов'язки – це необхідність створення суспільних благ та їх захисту в порядку, встановленому Конституцією та законами України.

Юридичний обов'язок – вид і міра належної (або запланованої) поведінки суб'єкта права, встановлена правовими нормами для задоволення інтересів

управомоченої особи і забезпечується державою. Носієм юридичного обов'язку є правозобов'язана особа [102, с. 574].

Юридично зобов'язаним слід визнати того, до кого звернене веління норм права. Людина діє не так, як спонукають її власні інтереси, вона вважає за необхідне обмежити себе в можливішому фактичному здійсненні інтересів із-за інтересів інших. На волю людини, готової діяти по спонуках своєї натури, чинить тиск чинник, що викликає в неї свідомість свого обов'язку. Тому юридичний обов'язок є передбаченою законом необхідністю належної поведінки однієї особи – суб'єкта правовідношення на користь іншої, правомочної особи [174, с. 589].

Юридичний обов'язок – є запропонована зобов'язаній особі і забезпечена можливістю державного примусу міра необхідної поведінки, якою вона повинна слідувати в інтересах уповноваженої особи.

Юридичний обов'язок є не просто необхідною (правомірною) поведінкою, це також вид і міра такої поведінки. Будь-яке право прагне встановити чіткий, визначений суспільний порядок [175, с. 86]. Юридичним обов'язком є встановлена законодавством та забезпечена державною владою міра необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта, що реалізується як у формі добровільного, так і примусового виконання та дотримання приписів правових норм [176, с. 41].

Характеризують обов'язок у вигляді передбаченої законодавством, що охороняється державною владою, необхідності належної поведінки учасника правових відносин в інтересах уповноваженого суб'єкта (індивіда, організації, держави загалом) [177, с. 317].

Необхідно підкреслити, що сутність всіх юридичних обов'язків, як нам вдалося з'ясувати, є тотожною, однак їх зміст суттєво різниться. Варто зауважити, що саме за змістом, а не за сутністю, можливо між собою розрізнити обов'язки, висвітлити їх особливості, класифікувати відповідно визначених критеріїв (наприклад, існує суттєва різниця у змісті військового обов'язку та обов'язку шанувати державні символи). Окрім того, кожного разу необхідність

як сутність обов'язку (внутрішній аспект) наповнюється чітким змістом, який окреслює межі поведінки, з'ясовує її вид та міру, визначає характер (зовнішній аспект).

Окремі особливості юридичної природи обов'язків, що виокремлювались в наукових публікаціях радянського періоду, нами вказувались вище. Натомість, слід додати, що більшість науковців того періоду намагалися підкреслити соціально-класову природу обов'язків. З цієї позиції вчені доводили, що юридична природа обов'язків втілює в собі державну волю економічно пануючого в суспільстві класу, яка визначається матеріальними умовами життя суспільства. Інші науковці трактували юридичну природу обов'язків у зв'язку з їх правами і свободами, межами їх здійснення або ж з принципами (передусім – ідеями рівноправності).

Деякі вчені юридичну природу обов'язків виводять з того, що блага, які отримує громадянин від держави, є підставою його обов'язків. Так, Джон Ролз вважає, що всі обов'язки в особі виникають з певних етичних принципів, зокрема, принципу чесності (справедливості), за яким людина має зобов'язання виконати свою роль, визначену Конституцією і державою, при умові, що останні є справедливими або чесними [21, с.342].

Натомість, запропонований нами підхід щодо наукового бачення юридичної природи головних обов'язків полягає у спробі показати, що вони виступають як морально-правові вимоги держави та домагання суспільства щодо поведінки громадянина у відповідних сферах життя, їх орієнтацію на міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини.

Норми Конституції України вимагають від людини і громадянина безумовного виконання тих мінімальних вимог, які притаманні, як зазначено у Загальній декларації прав людини 1948 р., «всім членам людської сім'ї», і виступають фундаментом справедливості, свободи та всезагального миру в світі. Згідно ст. 29 Декларації кожна особа має обов'язки перед соціумом, адже саме у ньому можливим стає вільний та повноцінний розвиток її індивідуальності, особистості. При цьому кожна людина, здійснюючи свої

права і свободи, повинна відчувати лише ті обмеження, які визначенні законом винятково з метою гарантування відповідного визнання та поваги прав і свобод інших, а також з метою задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві (ч. 2). Крім цього, відповідно до ч. 3 ст. 29 Декларації виконання прав і свобод в жодному випадку не повинно суперечити принципам і цілям ООН, які викладені в Статуті Організації Об'єднаних Націй [19].

Так, згідно Основного Закону України 1996 р. «кожна особа має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23). «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції і законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» (ст. 68). «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66)». «Власність не повинна використовуватись на шкоду людині і суспільству» (ст. 13). «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі» (ст. 41). «Кожен має право на повагу до своєї гідності» (ст. 28). «Повна загальна середня освіта є обов'язковою» (ст. 53) [13].

Іншою характерною рисою юридичної природи основних обов'язків є те, що вони становлять морально-етичні вимоги суспільства до людини спрямувати свою поведінку в русло суспільно-необхідних вимог, узгоджувати її з інтересами інших людей.

Врешті на те, що в основі юридичних обов'язків лежить мораль, вказує й історична генеза обов'язків. На думку Л. С. Явича, «... об'єктивно необхідне для підтримання соціуму впорядкування, регламентація поведінки людей – соціальний контроль на перших порах, здійснювався за допомогою заборон (тотемів). У подальшому, у міру того, як із розвитком самосвідомості індивідів і удосконаленням їхніх взаємовідносин у процесі спільної діяльності

відбувається важлива революція у регулюванні поведінки, виникають зародки моралі, які передбачають усвідомлення кожним свого особистого обов'язку перед родом і племенем, перед іншими співплемениками. Заборона як засіб соціального контролю, яка передбачала утримання від будь-яких дій, доповнюється, нехай поки що і примітивним, але моральним обов'язком вчинення певних активних вчинків. ... Подальший розвиток мислення у процесі спільної праці за допомогою більш удосконалених винайдених знарядь впливу на природу і отримання її дарів ускладнює суспільні особисті відносини, самоорганізацію соціуму – формується уже досить ініціативна для свого часу творча особа» [22, с.4-33].

Відтак, можемо прийти до висновку, що основні обов'язки відповідно до свого сутнісного значення – це загальні обов'язки, які безпосередньо торкаються кожного громадянина. Однак, принцип загальності і рівності не слід трактувати як несення всіма громадянами всіх, передбачених конституційними нормами обов'язків. Цілком очевидно, що їх характер не є абсолютним, адже сама сутність деяких із них така, що окремі основні обов'язки покладаються не на всіх, а на окрему частину суспільства, окрему категорію громадян. Наприклад, обов'язок відбувати військову службу стосується лише військовозобов'язаних, у той час як обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність, територіальну цілісність, шанування державних символів є обов'язком всіх громадян України. Так само і обов'язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття стосується лише батьків дитини, і лише в певних випадках, передбачених законодавством, цей обов'язок може бути покладено на піклувальників, опікунів, близьких родичів. Загальність основних обов'язків також означає узагальненість їх формулювань, які деталізуються і розкриваються в нормах поточного законодавства. У конституції неможливо вмістити вичерпний перелік усіх правових обов'язків, оскільки це не надавало б їй характеру основоположного юридичного документа. Отже, якщо галузеве законодавство, формулюючи перелік обов'язків, намагається чітко визначити зобов'язаного суб'єкта (робітника,

службовця, посадову особу, боржника тощо), то Конституція України, навпаки, формулює основні обов'язки якомога загальніше, так, щоб вони охопили, по можливості, найширше коло осіб.

Водночас, юридичний обов'язок характеризується такими рисами:

– це категорія необхідної поведінки людини, реалізація якої не повинна обумовлюватися бажанням людини;

– це завжди певне обмеження прав людини. Людина повинна коритися певним правилам, щоб у здійсненні своїх прав і свобод не завдавати шкоди іншим людям. Необхідність установлення обов'язків прямо передбачається міжнародно-правовими документами;

– виконання юридичного обов'язку забезпечується спеціальним правовим механізмом. За невиконання обов'язку передбачена юридична відповідальність.

1.2 Методологічні підходи до дослідження обов'язків особи

Підвищення рівня правосвідомості, правової культури та вдосконалення системи правового виховання громадян залежить від належного функціонування системи обов'язків особи. На сучасному етапі побудови та розвитку громадянського суспільства рівень розвитку суспільних відносин залежить від наукового обґрунтування та практичного забезпечення виконання особою своїх обов'язків. При цьому, розробка та реалізація наукових доробок з питань обов'язків особи, значною мірою, визначається їх методологічним обґрунтуванням.

Через відсутність системного підходу до законодавчого визначення обов'язків особи та окресленої правової політики у цій сфері, не визначено та не вироблено науково обґрунтованої методології їх дослідження. Тому в процесі наукового пізнання окреслення методологічних засад дослідження питання обов'язків особи потребує негайного вирішення.

Для початку, варто зазначити, що на загальнонауковому рівні не вироблено однозначного підходу до розуміння і трактування поняття самої

«методології». У філософських словниках термін «методологія» має декілька значень: система принципів і способів організації та побудови теоретичних і практичних досліджень [23, с. 359]; тип раціонально-рефлексивного пізнання, спрямованого на вивчення, вдосконалення і конструювання методів у різних сферах духовної та практичної діяльності. Термін «методологія» у буквальному сенсі означає вчення про методи пізнання (лат. *logos* – наука, вчення, *methodos* – метод). У науковій літературі існують різні підходи до визначення та розуміння поняття «методологія», а саме як: філософський метод пізнання; система методів, що використовується тією чи іншою наукою; особлива галузь знань, що слугує своєрідним джерелом, звідки інші конкретні науки забезпечують методи дослідження; філософське вчення про методи пізнання і практики [24, с. 64].

Методологія – це способи вивчення, які виражають загальні та спеціальні позиції та підходи до конкретних явищ. Крім філософської основи методологія правознавства включає фундаментальні загальнотеоретичні концепції права, а також загальнонаукові методи дослідження.

На нашу думку, серед сучасних інтерпретацій методології у загальнотеоретичній правовій науці, найповніше і найширше до цього питання підійшла відома українська вчена-теоретик права О. Ф. Скакун. Дослідниця визначає методологію теорії права і держави як систему загальних підходів, принципів, методів, способів і засобів пізнання права і держави, реалізованих на основі знань про закономірності їхнього застосування за допомогою сукупності юридичних понять і категорій, а також вчення про теоретичні основи їхнього пізнавального використання [25, с. 9].

До елементів методології віднесено такі: принципи наукового пізнання, поняття та категорії, методи та способи дослідження.

Основними принципами дослідження, які, на нашу думку, доцільно використати у роботі є принципи об'єктивності, всебічності, системності, комплексності, конкретності, аргументованості та послідовності. Особливість вказаних принципів, як зазначає Н. Стефанов, розкривається у тому, що:

1) вони є засобом, за допомогою якого реалізуються вимоги наукового аналізу, спрямованого на вирішення завдання; 2) теоретичне обґрунтування подібних принципів виходить за межі, завдання і можливості відповідної науки, в якій вони використовуються; 4) кожен такий принцип становить те чи інше теоретичне знання, яке відіграє роль методу.

Поняття та категорії як складова методології права, допомагає отримати уявлення про явища, що мають або практичне юридичне значення, або забезпечують смислові переходи юридичних досліджень в інші науки та сфери знань. Правові поняття сприяють об'єднанню правових знань, розчленованих в спеціальних юридичних науках, дозволяють розглядати правову форму суспільного життя з єдиної, спільної позиції, теоретично відтворити її цілісну загальну картину і тим самим сприяти цілісності пізнавальної діяльності у юридичній науці [26, с. 235].

Методологічною основою проведення дослідження є методи пізнання. Призначення методу – отримати за його допомогою нову інформацію про навколишню реальність, заглибитися в сутність явищ і процесів, розкрити закони і закономірності розвитку, формування і функціонування об'єктів, які досліджуються [25, с. 9].

У науці теорії держави та права застосовуються дослідницькі та інструментальні методи наукових досліджень. Дослідницькі методи спрямовані на аналіз та діагностику системи, а інструментальні – на проектування нових систем, нових підходів. Окрім вказаних методів, для здійснення аналізу поняття обов'язків особи та їх елементів використано формально-юридичний, формально-логічний, метод системного аналізу, історичний, соціологічний, класифікації, порівняльно-правовий, прогностичний тощо.

На нашу думку, первинним щодо дослідження питання обов'язків особи є формально-юридичний метод. Він дозволяє детально розглянути техніко-юридичну та нормативну сторони права. Його сутність полягає у дослідженні джерел права, систематизації норм права, що дає змогу сформулювати визначення правових понять, категорій та дефініцій.

Важливим методом для здійснення аналізу та вивчення інституції обов'язків особи є формально-логічний метод. У нашому випадку, такий метод дозволяє пізнати сутність і зміст обов'язків особи, керуючись законами формальної логіки. Цей метод передбачає застосування логічних прийомів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, абстрагування, конкретизації, моделювання тощо.

Взаємопов'язаним з логічним можна вважати метод системного аналізу. Його сутність у юридичній науці полягає у тому, що досліджуване явище пізнається комплексно, у цілісності, у єдності різних явищ, що набувають нових якостей, відсутніх у випадку їхнього існування у роз'єднаному стані [25, с. 11]. Цей метод є універсальним інструментом пізнавальної діяльності, та передбачає розгляд правових явищ як цілісних систем, що мають внутрішню будову, а також взаємозв'язків між ними та іншими інститутами. Він виходить з того, що: 1) система становить цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів; 2) вона утворює структурну єдність, що функціонує у певному середовищі; 3) це середовище має певні системні утворення більш високого або більш низького порядку, аніж досліджувана система. Використання цього методу у дисертаційній роботі є закономірним, оскільки він дозволяє визначити місце обов'язків особи у системі права, здійснити аналіз обов'язків особи, як структурної частини правового статусу особи, визначити чинники, які впливають на виконання особою своїх обов'язків.

В сучасній умовах розвитку теорії права, необхідним є використання історичного методу дослідження. Цей метод дає змогу визначити тенденції історичного розвитку поняття обов'язків особи, використовувати позитивний досвід минулого для сучасного етапу правотворення. Крізь призму історичного аспекту, розглядаємо встановлення норм та інститутів, виявляємо їх взаємозв'язок із суспільними процесами, роль відповідних норм та інститутів у розвитку правової держави в Україні. Сукупність відомостей про розвиток поняття обов'язки особи, сприяє пізнанню цієї інституції в історичній динаміці.

Ефективним засобом пізнання є соціологічний метод, який дозволяє

виявити суспільну думку щодо розуміння особою своїх обов'язків та факторів, які впливають на їх виконання або ж невиконання. Цей метод сприяє виявленню ставлення суб'єктів права і громадянського суспільства загалом до системи обов'язків. При застосуванні соціологічного методу використовується: глибинні інтерв'ю, експертній опитування, фокус-групові дослідження, контент-аналіз Інтернет-ресурсів громадських організацій, експрес опитування.

Метод класифікації дає змогу дослідити юридичні норми та правові явища, систематизувати, згрупувати їх, встановити подібність чи відмінність між ними.

Використання порівняльно-правового методу для проведення наукового дослідження є важливим засобом вивчення правових явищ. Завдяки його застосуванню стає можливим виявити загальне, особливе та конкретне в правових системах сучасності [25, с. 157]. За допомогою цього методу здійснюється об'єктивна оцінка місця і ролі досвіду кожної країни у розвитку системи обов'язків особи. На цій основі виникає змога сформулювати практичні рекомендації для зміни та доповнення правових норм в Україні з метою вдосконалення чинної системи обов'язків особи.

У правовій науці, дослідники у межах прогностичного методу виділяють два підходи. Перший – це юридичне прогнозування. За допомогою цього виду прогнозу, здійснюється дослідження перспектив, тенденцій розвитку об'єкта державно-правової дійсності, визначення можливого його стану в майбутньому без врахування дії суб'єктивного фактору, що здатний вплинути на розвиток досліджуваного об'єкта. Основою розробки перспективного юридичного прогнозу є ідея екстраполяції в майбутнє виявлених в результаті вивчення минулого та теперішнього стану досліджуваного державно-правового явища, тенденцій його розвитку. Інший – нормативний прогноз, повинен містити інформацію про можливі та необхідні шляхи, засоби, способи, заходи, які з найбільшою імовірністю створять можливість досягнення цілей в державно-правовій сфері суспільства. В основі розробки нормативного юридичного прогнозу лежить ідея оптимізації, вибору найбільш доцільних, конструктивних,

рентабельних шляхів, способів, засобів і заходів, які у визначені строки з найбільшою імовірністю дозволяють досягти поставлених цілей стосовно досліджуваного державно-правового явища [27, с. 13]. Поєднання цих двох видів прогностичного методу, спрямоване на повніше виявлення, масштабніше охоплення та більш ґрунтовний аналіз проблеми подальшого розвитку досліджуваного нами об'єкта, а також на основі поставлених завдань визначення оптимальних шляхів, способів та засобів, які з найбільшою імовірністю призведуть до вдосконалення системи обов'язків особи.

Керуючись вищевикладеним, важливо зазначити, що сформульована методологічна основа забезпечує достовірність, повноту, високу якість і практичну значущість дослідження обраної тематики. Усі використані підходи, принципи та методи тісно поєднанні один з одним, що дозволяє провести всебічне та повне наукове дослідження.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи проведений у першому розділі аналіз теоретико-методологічних основ дослідження обов'язків особи можемо зробити такі висновки.

1. Розвиток демократичних відносин, становлення громадянського суспільства, побудова правової держави в Україні потребує формування соціально-активної особи з високим рівнем правової свідомості і правової культури та визнання інституту «обов'язки особи» як одного з основних регуляторів суспільних відносин. Адже, саме цей інститут встановлює певну гарантію того, що право однієї особи кореспондується в обов'язок іншої особи, а держава це право має поважати, захищати та не порушувати і саме завдяки цьому формується взаємозв'язок між державою та особою і виникає додатковий механізм регулювання взаємовідносин між ними.

Натомість, сучасний розвиток теорії держави і права дозволяє стверджувати, що такий інститут як «обов'язки особи» не обмежується лише

роллю нормативного регулятора, але й активно впливає на соціальну сферу, спонукаючи соціальні групи, суспільство загалом, державу до певних форм поведінки, а також до взаємодії один з одним, і тим самим забезпечує включення індивідів і груп до єдиної системи соціальної організації.

2. Переважна більшість учених радянського періоду сутність юридичних обов'язків цілком ґрунтовно розкривала за посередництвом категорії «правова необхідність», хоча були й інші думки. Так, в юридичній літературі була зроблена спроба розкрити поняття обов'язку і через категорію «правова можливість». Загалом варто зазначити, що в радянський період наголошувалось, що мета обов'язків – це створення найсприятливіших умов життєдіяльності суспільства, охорона його економічних ресурсів, історичних пам'ятників, їх збереження для майбутніх поколінь.

3. В сучасних українських реаліях розбудови правової, демократичної держави обов'язки громадянина зберігають свою якісну відмінність від прав, а відтак не ототожнюються з ними. На нашу думку, методологічно правомірним буде аналізувати категорію прав і свобод через призму правової можливості, натомість юридичних обов'язків – через дефініцію правової необхідності. Такий підхід дозволить встановити існуючі відмінності між правами і свободами, з одного боку, та обов'язками – з іншого, розкрити зміст кожного з цих явищ.

4. З'ясовано, що сутність всіх юридичних обов'язків є тотожною, однак їх зміст суттєво різниться. Варто зауважити, що саме за змістом, а не за сутністю, можливо між собою розрізнити обов'язки, висвітлити їх особливості, класифікувати відповідно визначених критеріїв. Окрім того, кожного разу необхідність як сутність обов'язку (внутрішній аспект) наповнюється чітким змістом, який окреслює межі поведінки, з'ясовує її вид та міру, визначає характер (зовнішній аспект).

Деякі вчені юридичну природу обов'язків виводять з того, що блага, які отримує громадянин від держави, є підставою його обов'язків. Натомість, запропонований нами підхід щодо наукового бачення юридичної природи

головних обов'язків полягає у спробі показати, що вони виступають як морально-правові вимоги держави та домагання суспільства щодо поведінки громадянина у відповідних сферах життя, їх орієнтацію на міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини.

5. Через відсутність системного підходу до законодавчого визначення обов'язків особи та окресленої правової політики у цій сфері, не визначено та не вироблено науково обґрунтованої методології їх дослідження. Тому в процесі наукового пізнання окреслення методологічних засад дослідження питання обов'язків особи потребує негайного вирішення.

6. Первинним щодо дослідження питання обов'язків особи є формально-юридичний метод. Важливим методом для здійснення аналізу та вивчення інституції обов'язків особи є формально-логічний метод. Взаємопов'язаним з логічним можна вважати метод системного аналізу. В сучасній умовах розвитку теорії права, необхідним є використання історичного методу дослідження. Ефективним засобом пізнання є соціологічний метод, який дозволяє виявити суспільну думку щодо розуміння особою своїх обов'язків та факторів, які впливають на їх виконання або ж невиконання. Метод класифікації дає змогу дослідити юридичні норми та правові явища, систематизувати, згрупувати їх, встановити подібність чи відмінність між ними. Використання порівняльно-правового методу для проведення наукового дослідження є важливими засобом вивчення правових явищ. На цій основі виникає змога сформулювати практичні рекомендації для зміни та доповнення правових норм в Україні з метою вдосконалення чинної системи обов'язків особи.

РОЗДІЛ 2

ОБОВ'ЯЗКИ ЯК СКЛАДОВА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

2.1 Значення обов'язків у структурі правового статусу особи

Взаємозв'язок між особою та суспільством, громадянином і державою базується не тільки на правах, але й на обов'язках. Тому, без детального та всебічного наукового аналізу основних обов'язків, концепція правового статусу особи не може бути повною та завершеною, і виглядає однобокою.

При розгляді проблеми значення основних обов'язків у структурі правового статусу особи, на наш погляд, варто використати традиційну логіку наукового дослідження – від загального до конкретного. У цьому зв'язку, передусім, потрібно з'ясувати низку питань, без яких розгляд головної проблеми буде непослідовним, а саме: поняття правового статусу особи, його структури, змісту елемента правового статусу людини та громадянина.

Найважливіші та найскладніші міжлюдські взаємовідносини і взаємозв'язки між державою та індивідом регламентуються в юридичній формі шляхом формування прав, свобод і обов'язків, які утворюють у своїй єдності основи правового статусу індивіда, що є однією з найважливіших не тільки правових, а й політичних категорій. Саме тому питання, пов'язані з визначенням змісту правового статусу людини і громадянина, вже тривалий час є предметом дискусій в науковій літературі.

Поняття та елементний склад правового статусу особи більшість науковців виводять із поняття правового статусу. В радянській і сучасній юридичній думці чітко сформувалися два основних підходи до визначення змісту терміна «правовий статус людини і громадянина». Перший, широкий підхід, ґрунтується на включенні в зміст цього терміну багатьох його складових. Крім основних прав, свобод та обов'язків О. І. Лепьошкін включав до нього систему гарантій [28, с.12], Б. В. Щетинін – громадянство [29, с.3-10],

Л. Д. Воєводін доповнював такими категоріями як: правоздатність і принципи [30,с.58], М. І. Матузов–юридичну відповідальність [31,с.81-88], В.А. Патюлін – громадянство, загальну правоздатність і принципи рівноправності [32, с.124], М. В. Вітрук крім усього іншого – законні інтереси [33, с.42-49].Таке розуміння аналізованого терміну дає змогу більш повно, всебічно, у взаємозв'язку всієї сукупності складових розкрити правовий статус громадянина.

Варто зазначити, що не менш плідним і досить розповсюдженим підходом до визначення змісту терміна «правовий статус особи» є підхід, умовно кажучи, більш вузького плану, у відповідності з яким правовий статус розглядається, передусім, як система забезпечених державою свобод, прав та обов'язків громадян. Саме основні права, свободи та обов'язки з відповідними гарантіями їх реалізації складають ядро, основу правового статусу.Тому концентрація уваги в процесі висвітлення правового статусу людини і громадянина на питаннях його прав і обов'язків та гарантіях їх реалізації дозволяє виділити головне в проблемі, зосередитися на вузлових пунктах у його вирішенні.«Вузьконормативне розуміння структури правового статусу, – писав В.М. Горшенєв, – є прийнятнішим, оскільки узагальнюючи тільки права і обов'язки, тим самим вичленовує серцевину правового статусу, його генеруючу і одночасно синтезуючу основу» [34,с.51 - 58]. Отже, вказане вище свідчить про те, що в науковому співтоваристві немає єдності стосовно структурних компонентів (елементів) правового статусу людини і громадянина. Слід погодитись із Л.Д.Воєводіним, який обґрунтовано пояснює таке становище тим, що «автори не виробили той критерій, який би міг з більш-менш визначеним ступенем наукової точності встановити дійсну структуру правового статусу особи» [30, с.73-75]. На його думку, таким критерієм може бути закріплене правом місце індивіда в суспільстві і державі, тобто у виробництві, в керуванні громадськими заходами, управлінні державними справами та сфері духовного життя [30, с.87-90].

Відтак, виходячи з цього, він вважає, що всі інститути, які безпосередньо розкривають місце індивіда в суспільстві і державі, можна включити в основи

правового статусу особи [30, с. 103-106]. Натомість, на думку М. В. Вітрука, елементами правового статусу індивіда є правові явища, правові ознаки, якості і характеристики особи, за допомогою яких законодавець фіксує її статус [33, с.42-49]. Вважаємо підхід М. В. Вітрука більш прийнятним, оскільки широке коло елементів правового статусу «розмиває» межі його юридичної конструкції, робить менш чітким і логічним.

Проте, незважаючи на певну різницю у підходах до визначення елементів основ правового статусу особи, практично всіма дослідниками визнається, що система основних прав і обов'язків – це ядро правового статусу людини і громадянина, серцевина, центр правової сфери, де знаходиться ключ до вирішення основних юридичних проблем. Такий підхід є правильним, адже саме у правах і обов'язках не тільки юридично оформлюються стандарти у поведінці особи, що визначаються і гарантуються державою, а й фактично розкриваються ті основні принципи взаємовідносин між державою і особою, які на певному етапі держава вважає можливими, корисними, доцільними чи обов'язковими для її нормального функціонування, для життєдіяльності та розвитку суспільства загалом. Тому, під правовим статусом людини і громадянина слід розуміти сукупність їх прав, свобод, обов'язків закріплених у законах держави, гарантія їх повної та безперешкодної реалізації.

Варто зауважити, що в радянський період існували цікаві підходи стосовно можливості виділення як самостійного елемента правового статусу особи «права-обов'язку», яке трактували як «право, що водночас виступає обов'язком» [35, с.69]. Особливо багато таких «прав-обов'язків» було в Конституції СРСР 1977 р. Це, зокрема, право на працю і обов'язок трудитися (ст. 60), право на житло і обов'язок дбайливого ставлення до житла (ст. 44), право на освіту і обов'язковість загальної середньої освіти (ст. 45). Аргументувалася така позиція тим, що згідно ст. 59 «здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянином своїх обов'язків» [36, с.145].

В Основному Законі України 1996 р. також є подібні комбінації (моделі). Зокрема, згідно статті 53 кожен має право на освіту, водночас повна загальна

середня освіта є обов'язковою. Стаття 13 гарантує право на власність, але власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (обов'язок). Відповідно до статті 50 кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, разом із цим на кожного покладається обов'язок не заподіювати шкоду природі (ст. 66) [13]. Однак, вважається, що, навряд чи, доцільно розглядати модель поєднання прав і обов'язків як самостійний елемент сучасного правового статусу особи. В цьому випадку Конституція закріплює самостійне основне право і самостійний основний обов'язок громадянина в сфері матеріального і духовного життя, та й формулювань таких в чинній Конституції України значно менше, ніж в Основному Законі СРСР 1977 р. Хоча в зарубіжній конституційній практиці поєднання «права-обов'язку» здебільшого розуміють як обов'язок, а не право. Так, згідно ч. 6 ст. 38 Конституції Литовської Республіки 1992 р. право та обов'язок батьків – виховувати своїх дітей чесними людьми і відданими громадянами, утримувати їх до досягнення повноліття [37, с. 211]. Згідно ст. 28 Конституції Республіки Македонії 1991 р. захист Республіки Македонії є правом та обов'язком кожного громадянина, а відповідно до ст. 40 батьки мають право та обов'язок виховувати дітей і дати їм освіту [38, с. 324]. Згідно ст. 36 Конституції Республіки Болгарії 1991 р. вивчення та використання болгарської мови є правом та обов'язком громадян. При цьому, «громадяни, для яких болгарська мова не є рідною, мають право поряд з обов'язковим вивченням болгарської мови вивчати та використовувати свою мову» [37, с. 135].

Не набула подальшого розвитку і конституційна практика радянського періоду щодо включення до конституцій широкого кола громадянських обов'язків особи, що давало підстави деяким науковцям розглядати останні як самостійний елемент правового статусу особи. Вважаємо такий підхід виправданим, оскільки в дійсності правові громадянські обов'язки (добросовісно трудитися, бережливо ставитися до житла, боротися із розкраданням соціалістичного майна тощо) реально не виконувалися. До того ж, окреслити в праві всі форми виконання громадянського обов'язку практично

неможливо.

Обов'язки так само характеризують правовий статус особи як і основні права та свободи. Людина, знаходячись в суспільстві, постійно взаємодіючи з іншими людьми, не може не мати обов'язків і стосовно суспільства та держави, і стосовно інших громадян. В обов'язках особи яскраво проявляються принципи взаємовідносин між державою і особою. Вони можуть відображати демократичний чи недемократичний правовий статус людини і громадянина шляхом закріплення в законах тих чи інших основних обов'язків, їх кількості, наданням пріоритету правам над обов'язками чи навпаки.

Одним із проявів діалектичної єдності прав і обов'язків є те, що законодавець, встановлюючи демократичні, загально визнані права і свободи, відповідно закріплює і демократичні основні обов'язки, позбавлені ідеологічних установок, які відповідають нормам міжнародного права і сприяють вільному і всебічному розвитку людини, прояву її ініціативи і соціальної активності. В Американській декларації прав і обов'язків людини та громадянина 1948 р. проголошується: «В той самий час як права возвеличують особисту свободу, обов'язки виражають гідність цієї свободи». І навпаки, в тоталітарній (авторитарній) державі недемократичні, як показала практика країн соціалістичного табору, права і свободи супроводжуються такими ж обов'язками, головне призначення яких – зв'язати якомога більше свободу людини, підкорити її задля досягнення певної цілі держави [38, с. 178].

В радянський період чітко проявилася тенденція надання пріоритету юридичним обов'язкам над правами людини, як зрештою суспільним інтересам над приватними. Інколи навіть критикувалася постановка питання про пріоритет прав людини. «Ми перебільшуємо значення прав і свобод відносно обов'язків», – писав свого часу М.І. Матузов [31, с.84]. Пізніше, вже в період перебудови він стверджував про необхідність «переміщення центра тяжіння в наукових дослідженнях з суб'єктивних прав на юридичні обов'язки» [31, с.81-88]. А ще раніше В. М. Горшенев вважав, що з точки зору ролі і місця особи в умовах соціалізму, в суспільстві трудівників, визначальним повинен бути

акцент на обов'язки, а не на права [34]. Відповідно до цього наукову модель правового статусу в ієрархічному плані він уявляв у такому вигляді: юридичні обов'язки, суб'єктивні права, юридичні свободи і юридична відповідальність.

Такий підхід відповідав природі соціалістичної держави. Хоча поодинокі критика такого бачення проблеми звучала і за тих часів. «Права і обов'язки виражають, опосередковують інтереси суб'єкта різними, але взаємодоповнюючими засобами. Тому право не може мати більшу цінність, ніж обов'язок. Будь-яка спроба поставити суб'єктивні права вище юридичних обов'язків або навпаки веде до їх протиставлення, відриву одного від другого», – писав свого часу Г. В. Мальцев [39, с.43].

Сьогодні ж ми вважаємо необхідним наголосити на такому. По-перше, з точки зору правових традицій нормотворення завжди спочатку записувалися права й свободи людини та громадянина, а потім вже вказувалось на обов'язки, тобто традиційно права і свободи передували обов'язкам. По-друге, в сучасних українських умовах розбудови правової, демократичної, соціальної держави головна увага акцентується саме на правах і свободах особи, адже згідно ст. 3 Конституції України людина, «її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю», відтак саме права і свободи (а не обов'язки) людини та їх гарантії розкривають зміст та основні напрями діяльності країни, тому утвердження і забезпечення останніх є головним обов'язком держави. Саме права і свободи людини та громадянина, а не обов'язки, закріплені в Конституції не є вичерпними (ст. 22); саме права і свободи людини є непорушними та невідчужуваними (ст. 21); саме конституційні права та свободи гарантуються, і в жодному випадку не можуть скасовуватися (натомість обов'язки можна скасувати), зауважимо, що у разі внесення змін до чинного законодавства, прийнятті нових законів категорично забороняється звужувати зміст та обсяг існуючих прав і свобод (ст. 22); саме конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім окремих випадків, задекларованих Конституцією України (ст. 64). Водночас, і конституційні права та свободи, і основні обов'язки громадянина

визначаються винятково законодавством України (п. 1 ст. 92), що доводить про рівність останніх з правами і свободами [13].

Отже, згідно з Основним Законом України 1996 р. характерним є зміцнення самостійності і прав та свобод, і обов'язків, хоча певна єдність і тут, безумовно, зберігається. В радянський період дослідники виходили з того, що справжня єдність прав і обов'язків особи можлива лише в суспільстві, де знищено антагонізм між особою і державою. Натомість, в умовах побудови в Україні правової держави, формування повноцінного громадянського суспільства все більш чітко проявляється відмінність пріоритетів громадянського суспільства і держави (Україна ще не є уповні правовою державою), а це означає, що антагонізм інтересів людини, як члена громадянського суспільства і держави є не тільки можливим, але й до певної міри природним.

Варто також зазначити, що найповніше роль основних обов'язків як елемента правового статусу особи проявляється у функціях, тобто основних напрямках їх впливу на правовий статус людини і громадянина, у їх призначенні. Слід зазначити, що з точки зору структурної побудови, юридичні обов'язки складаються з чотирьох елементів:

- а) необхідності здійснити певні дії;
- б) необхідності утриматися від здійснення певних дій;
- в) необхідності вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб;
- г) необхідності відповідати за невиконання приписаних дій.

Зауважимо, що в Україні основні обов'язки принципово впливають на правовий статус особи загалом. Їх реалізація (або неналежне виконання) може вплинути, або не зумовити істотних змін у правовому статусі людини та громадянина, позначитися на правах і свободах при їх здійсненні. Так, однією з умов прийняття осіб до громадянства України є визнання і дотримання ними Конституції України і законів України (п. 1 ст. 9 Закону України «Про громадянство України»). Згідно ст. 18 цього Закону вихід із громадянства не

допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні існує обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили. Отже, неналежне виконання обов'язків, їх порушення (посягання на права і свободи, честь і гідність інших людей, ухилення від сплати податків, порушення військового обов'язку тощо) призводить до втрати можливості зміни правового статусу громадян України, окрім того, значною мірою обмежує комплекс прав і свобод, якими особа може володіти. Зауважимо, що згідно ст. 19 Закону України «Про громадянство» в редакції від 16.04.97 р. у виході з громадянства України могло бути відмовлено, якщо за особою були виявлені невиконані зобов'язання перед державою, або майнові обов'язки, з якими були поєднані інтереси фізичних або юридичних осіб України. Наприклад, невиконання військового обов'язку, неналежне виконання обов'язку батьків утримувати своїх неповнолітніх дітей чи обов'язку дітей утримувати непрацездатних батьків, несплата податків. В такий спосіб обмежувалися особисті невід'ємні права людини, зокрема, право на зміну громадянства [40].

Так, згідно ст. 6 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» громадянинові України може бути відмовлено у видачі паспорта, якщо: «... діють не врегульовані аліментні, договірні чи інші невиконані зобов'язання – до виконання зобов'язань (п. 2); ... він підлягає призову на строкову військову службу – до вирішення питання про відстрочку від призову (п. 7)» [41].

Міцність і стабільність правового статусу людини та громадянина досягається не лише за допомогою закріпленого комплексу основних прав, але й значною мірою завдяки покладених обов'язків на них перед суспільством та державою. Без цього елемента правове положення кожної окремої людини було б юридично негарантованим (незабезпеченим) і неміцним. Вважаємо, що основні обов'язки в правовому статусі особи виконують гарантуючу (забезпечувальну) функцію, адже права одних осіб, не підкріплені обов'язками інших, реалізовані бути не можуть. Як пише С. С. Алексєєв, суб'єктивне право

без відповідного обов'язку «стає юридичною «пустишкою»: воно не може бути гарантовано примусовою силою держави (остання може бути застосована лише за невиконання обов'язку)» [42, с.117]. «Право, писав М. М. Коркунов, – неодмінно припускає відповідний обов'язок. Якщо немає відповідного обов'язку, буде простий дозвіл, а не правомоччя [43, с. 215]. «Якщо б усім були надані лише права і свободи, – зазначав М. І. Матузов, – це означало б фактичне скасування будь-якої свободи, оскільки вона була б взаємно знищена свавільними діями самих носіїв такої «свободи». Тому необхідне постійне «самообмеження» і «самозобов'язування» на користь свободи інших як наслідок їх обов'язків» [31, с. 57]. Як зауважив Шарль Монтеск'є: «Свобода – це право робити все, що дозволено законами. Якщо б громадянин міг робити те, що цими ж законами забороняється, то у нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни». Отже, «ми вільні, тому що взаємнозобов'язані» [44, с. 537].

Варто зауважити, що зміст обов'язків не може бути прямо і безпосередньо виведений із суб'єктивних прав особи як корелятивів в їх правових відносинах. Метою інституту обов'язків є задоволення суспільних інтересів загалом, а також інтересів інших осіб, включаючи і самого зобов'язаного суб'єкта, адже, виконуючи обов'язки, він гарантує і свій правовий статус.

Держава прагне до створення найсприятливіших умов для реалізації прав громадян, а громадяни, виконуючи свої обов'язки, тим самим сприяють розвитку держави, суспільства, зміцненню гарантій прав і свобод, підвищенню матеріального і культурного рівня життя народу.

Гарантуюча функція основних обов'язків спрямована на збалансування способів взаємодії людей один з одним і формування нормальних взаємовідносин індивіда, суспільства і держави. Сьогодні ж у період динамічного розвитку і держави, і суспільства загалом, люди як ніколи повинні усвідомлювати відповідальність один перед одним, виробляти почуття солідарності і взаємодопомоги.

Забезпечувальна функція основних обов'язків крім усього іншого яскраво

проявляється в тому, що здійснення багатьох прав і свобод було б неможливим чи ускладненим, якби сама особа не виконувала свої обов'язки. Так, реалізувати конституційне право на соціальний захист (ст. 46) в окремих випадках можна тоді, коли громадянин, працюючи, сплачує страхові внески; здійснити право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) можна тільки тоді, коли люди і кожна людина зокрема не заподіюватимуть шкоду природі, відшкодовуватимуть завдані ними збитки (ст. 56); реалізувати право громадян на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій можна після завчасного повідомлення громадянами органів виконавчої влади або місцевого самоврядування і отримання відповідного дозволу (ст. 39); задовольнити своє право на вищу освіту можна, отримавши повну загальну середню освіту (ст. 53). Непрацездатні батьки мають гарантоване право на виконання дітьми обов'язку щодо них (ст. 51 Конституції) лише за умови їх добросовісного виконання обов'язку стосовно своїх дітей [13].

Гарантуючу функцію обов'язків не слід, на наш погляд, ототожнювати з гарантіями реалізації прав і обов'язків, які є самостійним елементом правового статусу особи. Гарантії реалізації прав і обов'язків – категорія більш широка. Під нею варто розуміти умови і засоби, які забезпечують фактичну реалізацію і повну охорону прав і свобод всіх і кожного. Основні обов'язки, виконуючи гарантуючу функцію реалізації основних прав і свобод, входять структурним компонентом до ширшого поняття – гарантій реалізації прав і обов'язків, а точніше до правових гарантій, які є різновидом юридичних. Зокрема, Ю. М. Тодика та О. В. Марцеляк до правових гарантій прав і свобод громадян крім інших елементів включають і норми-обов'язки [45, с. 78]. Таким чином, основні обов'язки виконують гарантуючу функцію в правовому статусі особи.

Вважаємо, що основні обов'язки в правовому статусі особи виконують і обмежувальну функцію. В окремій думці судді Конституційного Суду РФ М. В. Вітрука (справа за скаргою В. А. Смирнова) зазначається: «Конституційне право громадян не безмежне: його зміст і межі здійснення залежать від співвідношення з іншими конституційними правами і свободами

громадянина, його конституційними обов'язками» [46, с. 35].

Обмежувальна функція обов'язків полягає в тому, що вони на правовому рівні встановлюють межі свободи людини, рамки здійснення нею своїх прав і свобод. Відповідно до ст. 23 Основного Закону України кожна особа має право на вільний розвиток своєї особистості, звичайно якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та одночасно ж має обов'язки перед соціумом, в якому гарантується вільний та всебічний розвиток її особистості [13]. Отже, здійснення людиною своїх прав має межі, тобто воно не може спричиняти шкоду іншим людям, їхнім правам. Приміром кожна особа зобов'язана в жодному випадку не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). У ст. 13 Основного Закону міститься положення, згідно з яким власність зобов'язує, тобто вона не повинна застосовуватися на шкоду людині та суспільству. Отже, свобода особи є невіддільною від її відповідальності перед суспільством, державою, іншими людьми [13].

В радянський період і в сучасній українській правовій літературі деякі автори цілком обґрунтовано розглядали правові заборони як особливу групу обов'язків громадян. Так, В. Німченко вважає, що деякі норми Конституції містять обов'язки людини і громадянина, сформульовані у непрямій формі – конституційні заборони (наприклад, забороняється створення та діяльність політичних партій, громадських організацій, програмні цілі або діяльність яких скерована на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, ліквідацію незалежності України тощо (ст. 37) [47, с.35-36]. М. В. Вітрук, в свою чергу, виходить з того, що особливу групу серед загальних (конституційних) обов'язків складають правові заборони, які встановлюють необхідність утримуватися від окремих активних дій [33, с. 19]. Проти такого підходу виступає В. А. Масленников, на думку якого, від конституційних обов'язків слід відрізняти конституційні заборони, що становлять перелік узагальнених небажаних (негативних) дій громадян, які в силу їх соціально-політичного значення включені в текст Основного Закону. «Навпаки, – зазначає учений, – конституційні обов'язки становлять програму бажаних (позитивних) дій

громадян для досягнення необхідних з точки зору держави цілей» [8, с. 37]. Але ж цілі держави (безпека, стабільність, законність і правопорядок) досягаються і завдяки додержанню громадянами конституційних заборон.

Конституційно-правові заборони (пасивний обов'язок), з точки зору їх впливу на правовий статус особи, є обмежувачами у здійсненні людиною своїх основних прав і свобод. Так, забороняється збирання матеріалів, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її особистої згоди (ст. 32); не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, недобросовісна конкуренція та протизаконне обмеження конкуренції (ст. 42) [13].

Основні обов'язки як елемент правового статусу здатні впливати на соціальну активність особи, на ефективне здійснення (реалізацію) нею своїх прав і свобод. Такий вплив проявляється в тому, що вони сприяють виробленню у неї правильних соціальних установок, мотивів поведінки, спонукають до правомірної діяльності, зміцнюють дисципліну, організованість, почуття громадського обов'язку. Вони закликають, спрямовують до належних, потрібних, корисних для держави і суспільства вчинків – такої поведінки, яка в кінцевому рахунку відповідає і власним інтересам особи. «Обов'язки, – пише М. І. Матузов, – сприяють розвитку соціально-правової активності особи, виробленню у неї суспільно корисних якостей і звичок, становлять специфічний спосіб соціальної координації людей і їх колективів» [31, с. 57]. Втім, як писав І. Кант, саме обов'язок формує особистість [48, с. 312].

В обов'язках, як і в правах, суттєво проявляється і виховна (ідеологічна) функція. Вони здатні активно впливати на правосвідомість людини. Втілюючи в собі морально-релігійні компоненти (максими), основні обов'язки засвоюються широкими верствами населення України і стають складовою їх правосвідомості. І, якщо в радянський період ідеологічна функція основних обов'язків була спрямованою на доказ переваг соціалістичного ладу, соціалістичного способу життя, то тепер вона є спрямованою на побудову в Україні демократичної, правової держави, де людина, її життя та здоров'я,

честь і гідність, недоторканність й безпека проголошені найвищою соціальною цінністю; на вироблення в масовій свідомості ідеалів взаємоповаги, відповідальності, толерантності. Ідеологічна функція основних обов'язків проявляється також в обов'язках шанувати державні символи України, захищати Вітчизну, територіальну цілісність і незалежність України, вона є присутньою і у військовому обов'язку. Такі обов'язки здійснюють неабиякий виховний вплив на громадянина, сприяють утвердженню в нього патріотичних почуттів, любові до українського народу, його культури і традицій.

2.2 Право та обов'язок: співвідношення понять

Скільки б не обговорювалось та дискутувалось питання про сутність та значення права, як можливості людини діяти чи утримуватись від дій, завжди виникатиме проблематика визначення та встановлення чіткого механізму (забезпечення умов) його дотримання. Адже, вищезазначене право – це зміст, котрий потребує належного джерела для його викладу (фіксації), тобто забезпечення втілення конкретної правової норми у життя, оскільки без такої взаємодії право залишиться простою фікцією. Тому що право, як можливість – не є творець, а виступає лише стабілізатором та регулятором соціальних відносин. Відтак право за самою своєю природою нічого не створює, воно лише корелює суспільні відносини, які знаходяться під охороною держави, учасники яких виступають як носії взаємно кореспондуючих один одному юридичних прав та обов'язків.

Специфіка правових відносин полягає у тому, що право органічно пов'язане з обов'язком його виконання. Адже саме через призму визначення обов'язків держава може виступати повноцінним, особливим, офіційним регулятором суспільних відносин. У цьому власне і є головне призначення встановлення обов'язку та механізму щодо його дотримання. Саме завдяки такому нормативно-правовому впливу державна влада переміщує окремі відносини під свою юрисдикцію та захист, надаючи їм стабільність, стійкість,

упорядкованість, бажану спрямованість.

Ставлячи табу на одні діяння, натомість даючи дозвіл іншим, а також мотивуючи треті, при цьому закріплюючи відповідальність за недотримання приписів, право так вказує на бажані, суспільно необхідні варіанти можливої поведінки суб'єктів, тобто визначає відповідне коло обов'язків, обмежуючи або розширюючи сферу їх особистих бажань та стремлінь, припиняє шкідливу діяльність.

Визначення права та встановлення відповідного обов'язку з його дотримання виступає найефективнішим, владно-примусовим й водночас цивілізованим регулятором. Це – невід'ємний атрибут державності. Звернемо увагу на те, що будь-які відносини набувають характеру правовідносин лише тоді, коли вони виникають на основі права, відповідно до норми права й не суперечать волі держави.

За допомогою правових засобів держава не може у довільній формі змінювати первинний характер будь-яких відносин, а тим більше створювати нові. Цілком вірогідно, що така можливість сприяла б легкому процесу вирішення багатьох суспільних проблем. Натомість держава шляхом створення законів, визначенням у них відповідного кола обов'язків учасників суспільних відносин може лише прискорювати процес таких відносин, давати простір для прояву позитивної поведінки своїх громадян, тим самим надавши їм право для вибору моделі поведінки і, навпаки, стримувати та виявляти примус з обов'язкового дотримання тих чи інших правил, котрі діють у державі.

Це означає, що правовідносини немислимі без моделі «право – обов'язок», і навпаки. Оскільки юридичний зв'язок між суб'єктами полягає в такому: немає прав без обов'язків й відповідно обов'язків без прав, що і є найважливішим принципом права. Означений зв'язок, власне, і виступає як правовідношення, у межах якого право однієї сторони кореспондує (відповідає) обов'язку іншої. Їх сміливо можна назвати зустрічними, адже їх учасники відносно один до одного виступають як умандатовані та правозобов'язані люди, оскільки запити однієї сторони можуть бути довершені лише за

посередництвом іншої. Власне тому правові відносини і відрізняються індивідуалізованістю суб'єктів, чіткою визначеністю їх взаємної поведінки, персоніфікацією прав й обов'язків. Це не безособовий загальний зв'язок, а завжди точно окреслене відношення «когось» з «кимось». Адже на відміну від суб'єктивного права, обов'язок суб'єкта полягає в необхідності погоджувати свою поведінку з пред'явленими йому вимогами. Відмова від виконання юридичних обов'язків є підставою для юридичної відповідальності. Відповідальність виникає і в тому разі, якщо суб'єкт недобросовісно ставиться до виконання обов'язків, діє врозрід з вимогами правової норми [49, с.10]. Точно так само, як і суб'єктивне право, юридичний обов'язок є мірою поведінки суб'єкта правовідносин. Міра – це ті межі здійснення обов'язків, які передбачені в правовій нормі. Вихід за ці межі означає або несумлінне ставлення до обов'язків, або зловживання, посягання на суб'єктивне право іншого учасника правовідносин. Адже основою юридичного обов'язку є соціальна необхідність, яка у визначеній поведінці людей породжується системою сформованих суспільних відносин.

Ідеєю А. І. Екімова є твердження про те, що реалізація норми починається з того, що в суб'єкта виникають права та обов'язки, однак як далі буде проходити процес, залежатиме від інтересів суб'єкта [50, с.88]. Наведене висловлювання можна доповнити лише тим, що законні інтереси учасників правовідносин впливають не тільки на реалізацію норми права, але й на її використання, а значить, і на «координацію» існуючих в суспільстві обов'язків. Саме ж існування цього принципу обумовлено закономірностями правовідносин, взаємозумовленістю повноважень та обов'язків, які покладаються на суб'єктів.

Зауважимо, що правовідносини виникають не лише тому, що за своєю природою виступають як норми права, а, насамперед, тому, що окремі суспільні відносини вимагають правової регламентації тобто визначення певної моделі для їх забезпечення. Лише тоді виникне юридична норма, котра зможе вірно відрегламентувати такі правовідносини, оскільки вони формуються в надрах

суспільного життя, котре і визначає відповідні потреби для забезпечення його існування. Адже закон одночасно є так званим «юридичним фактом», з яким він же пов'язує виникнення правовідносин, наприклад між особою та державою. На кожного громадянина, покладається обов'язок дотримання відповідних заборон, а держава набуває право вимагати виконання цього обов'язку громадянами, у цьому ж і суть взаємозв'язку. Зазначені заборони в найменшій мірі усвідомлюються і самою людиною. Людина не повинна замислюватись над питанням, чому вона не порушує правову заборону, а насамперед чітко розуміти, що саме така поведінка є вимушеною, якщо вона прагне бути правозахищеним громадянином своєї держави.

Що ж до визначення певної межі між поняттями право та обов'язок із зазначенням, коли ж право все таки повинно стати обов'язком і, навпаки, та через які інститут все-таки кореспондуються ці поняття варто зазначити таке.

У сучасних умовах розвитку демократичного суспільства людина, з її правами та свободами, виступає найвищою цінністю держави. Тому саме держава є відповідальною перед громадянином за створення атмосфери для свободного та гідного розвитку особистості, вилучення дефектів в його правосвідомості. Внаслідок встановлення та визначення ознак правомірної поведінки законодавці отримують змогу закріплювати певні правила окресленої поведінки та визначати відповідні мотиви та заохочення з цілю застереження порушень норм права, а також визначити можливі відхилення громадян у своїх діях від встановлених правил, тобто надати характеристику з боку закону, звичаїв та традицій так званим девіантним діям особи. При цьому до уваги потрібно взяти факт того, що виникнення і розвиток девіантної поведінки особистості відбувається під впливом соціально-економічних, морально-психологічних та інших факторів. Серед них слід відзначити посилення соціального розшарування суспільства, невідповідність соціальних інститутів до забезпечення успішної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства, дефіцит засобів і технологій розвитку соціальних служб, орієнтованих на створення умов для самореалізації кожної

людини, недостатньо високий рівень психічної компетентності більшості населення. До того ж вагомим є те, що суб'єкти права постійно вступають у різні правовідносини, які вирізняються і характером, і самим змістом, реалізуючи так суб'єктивні права та обов'язки.

Держава та суспільство просто зобов'язані бути заінтересовані в повноцінному функціонуванні правових відносин, яке уможлиблюється за умов використання, дотримання та виконання норм права. Сама ж норма права виступає своєрідним еталоном оцінювання правомірності поведінки. Ілюструючи значущість різних способів поведінки, норми права певні вчинки забороняють або обмежують, натомість інші заохочують. Поведінка, яка існує поза полем правового регулювання, не може визначатися як правомірна або протиправна, а відтак не є правовою й стає індиферентною для держави та суспільства. Наприклад, державі байдуже скільки разів громадянин вивчав ті чи інші приписи норми закону, її цікавить лише виконання обов'язків ними встановлених.

Варто також зауважити, що діяльність осіб в соціумі визначається різноманітними діями та вчинками, які можна аналізувати з різних точок зору, однак визначальним все-таки є критерій їх визначення з боку права. Адже саме право є засобом розвою, регламентації та безпеки суспільних відносин, а відносини – це вже результат життєдіяльності людей, їх поведінки в державі.

У зв'язку із вищезазначеним виникає питання: чи кожна поведінка особи аналізується з позицій права? Приміром, уподобання людини музикою, кіно, комп'ютерними іграми, або ж такі відносини між людьми як – кохання, дружба, антипатія, заздрість не вимагають правового трактування, їх доцільно аналізувати у моральному вимірі. Для юриспруденції найвагоміша поведінка, яка регулюється правом, тобто поведінка осіб загалом, а саме виконання ними своїх обов'язків у сфері правового впливу.

Отже, право (закон) просто зобов'язані функціонувати поруч із людиною і слідкувати не тільки за правомірністю поведінки громадян, але й відслідковувати можливі відхилення від такої поведінки. Оскільки не факт, що

не відреагувавши на моменті первинного відхилення дитиною від якихось правил, що склалися у суспільстві, в подальшому це не призведе до вчинення уже підлітком злочину. І, власне, у такій ситуації відкривається уся вагомість добросовісного виконання батьками своїх обов'язків. Нерідко, особливо у молодих сім'ях домінуючою є позиція батьків, що достатнім є досягнення ними певних матеріальних благ і тільки згодом вони розуміють наскільки необхідним було роз'яснити дитині обов'язок з правомірного розпорядження цими благами, а також не зазіхання на благо іншого. Значний вплив на застереження правопорушень неповнолітніх має правове виховання дітей у родині, яке, на жаль, в Україні ще не набуло достатнього рівня.

До того ж батьки завжди повинні розуміти, що становлення дитини не протікає без складностей і протиріч. Чим багатша і різносторонніша особистість, тим суужніший шлях її розвитку. У пошуках себе, сумнівах і помилках, у подоланні того, що ще вчора здавалося досягненням, а сьогодні вже вимагає корекції, в умінні конструктивно виходити з кожного нового кризового стану і полягає нормальний шлях психічного розвитку дитини. Щоб допомогти підростаючій людині перебороти відхилення, які виникають в її поведженні і розвитку, потрібно враховувати, на якому віковому етапі знаходиться дитина, яку сходинку свого життєвого шляху вона зараз переборює, у чому типові складності того чи іншого віку. Тобто одним із головних обов'язків батьків є вибудувати у своїй сім'ї правильну модель правового виховання, що становить цілеспрямований процес, який прогнозує систематичне засвоєння вихованцями правових знань, вироблення відповідних навиків й формування на цій основі правосвідомості законослухняного громадянина та його правової поведінки. На думку А. Й. Капської соціально-правове виховання – це цілеспрямована систематична діяльність соціальних інститутів та державних структур, яка скерована на засвоєння молодим поколінням правових знань, трансформацію їх в особисті переконання, а відтак формування на їх основі правосвідомості та правової поведінки. Дослідниця також запропонувала концепцію соціально-правового виховання учнів,

основними компонентами якої є соціально-правовий світогляд, активна життєва позиція та соціальний захист інтересів [51, с.328]. Адже сформована в суспільстві система виховання дітей, прийняті до них вимоги, відношення дорослих до підростаючих не враховують особливостей їхнього особистісного становлення, приводячи до конфлікту з підлітками, у яких розвивається потреба до самостійності та самореалізації. Підліток хоче не просто уваги, а розуміння й довіри дорослих. Він прагне грати певну соціальну роль не тільки серед однолітків, але й серед старших. У дорослому ж співтоваристві затвердилася позиція, що перешкоджає соціальній активності підлітка – він дитина і повинен слухатися. У результаті між дорослими й підлітками росте психологічний бар'єр, прагнучи перебороти який, багато підлітків прибігають до девіантних форм поведінки [52, с.67].

Досліджуючи означену проблему відомі американські вчені Елеонора і Шелдон Глюк, які обстежили п'ятсот неповнолітніх делінквентів дійшли до висновку, що більшість із них почали виявляти ознаки відхилень у поведінці саме у дитинстві. Тому з метою профілактики правопорушень неповнолітніх вчені запропонували «прогнозування поведінки неповнолітніх», яке полягає в ретельному обстеженні дітей раннього віку та виявленні в них криміногенних властивостей [53].

Зазначимо, що більшість з досліджень було проведено в умовах стабільної соціально-економічної ситуації в суспільстві. Орієнтуючись на майбутнє, наприклад, молодь має формувати свій життєвий потенціал уже в умовах ринкових відносин, що складаються в нашій державі. Ситуація ускладнюється тим, що сьогодні в державі ще не набула стійкості нова ідеологія життя. Індивід самостійно визначає важливі для себе цілі, прагне їх досягти, причому не завжди суспільно схвальними методами. Все це негативно впливає і на сучасний стан закладів освіти. В таких умовах один зі шляхів вирішення досліджуваної проблеми полягає у створенні такої системи виховної роботи, яка б активізувала процеси зростання ініціативи у підлітків, старшокласників, молоді, давала б змогу вихованцям самим ставити цілі

особистісного вдосконалення, визначати та зміцнювати свої позитивні якості, зміцнювати притаманні їм ціннісні орієнтири.

Цікавим в контексті вищевказаного є також питання визначення регулятора, за допомогою якого можна було б встановити межу переходу права в обов'язок і навпаки, а також визначити ситуації (випадки, моменти), коли людина матиме нормативно врегульовану можливість самій встановлювати, або в залежності від ситуації, яка склалась, чи визначить вона для себе можливість врегулювання певної ситуації, як її право, чи все-таки – як обов'язок.

Відповідь на поставлене запитання можна було знайти на прикладі розгляду питання: «Участь у виборах – це право чи обов'язок громадянина?». Насамперед варто зазначити, що сьогодні питання виборчих обов'язків є особливо актуальним. При цьому важливим є врахувати той факт, що виборчий обов'язок розпочинає свою дію саме на етапі підготовки до виборів, аби створити своєрідну основу та забезпечити правовий захист подальшого здійснення виборчого права вже безпосередньо на виборах. Саме цей період є найсприятливішим для того, щоб громадяни висловили свою активну позицію з приводу питання: кого і з якою виборчою програмою вони сприймають чи не сприймають, кого вони готові допустити до влади, а проти кого активно виступають вже на моменті висунення їхніх кандидатур? Саме на цьому етапі громадяни як ніколи краще мають змогу вступити у прямий діалог з тими, кому в майбутньому довірять подальше управління державними справами.

Така активна позиція допоможе сприяти створенню в Україні справжнього громадянського суспільства шляхом формування у громадян розуміння своєї відповідальності за стан речей у державі і залежності рівня демократії в країні від особистого вибору кожного члена суспільства, забезпечить підняття рівня обізнаності про права та обов'язки всіх учасників виборів, а також координуватиме зусилля учасників виборів для здійснення контролю за перебігом виборчої кампанії.

У зв'язку із вищезазначеним актуалізується питання, чи можна заради забезпечення інтересів держави та суспільства визнати виборче право

обов'язком і так зобов'язати кожного громадянина брати участь у виборах. З одного боку визнання права на законодавчому рівні обов'язком це звичайно добре, адже навіщо тоді давати право голосу тим, хто не бажає брати участь у голосуванні. Позиція є доволі різкою, але, певною мірою, може убезпечити від того, що право вибору надаватиметься громадянам, які абсолютно не орієнтуються в політичній ситуації, що склалась у державі. Відтак, потім ми маємо те, що маємо, адже свідомим є вибір із кращого, натомість вибір з гіршого – призводить до гіршого. І тут знову питання, а якщо немає з чого вибирати – тоді потрібно ігнорувати вибір? А якщо від вашої думки нічого не залежить, то хіба такими обставинами не зможуть скористатись?

Зазначимо, що насправді ці питання залишаються доволі складними для обговорення, адже навіть, якщо право обирати стане обов'язком, то байдужі просто не виконають свій обов'язок, а будучи примушеними – зіпсують бюлетень або проголосують абияк, формально виконавши нав'язаний обов'язок. Саме тому визнання обов'язковості права брати участь повинно стати обов'язком лише тоді, коли людина повною мірою зможе усвідомити, що вона бере участь у державотворенні, а не просто кидає папірець до урни. Участь громадян в управлінні державними справами можна було б визначити моральним обов'язком. Так, ще Б. Чичерін стверджував, що громадянин може усунутися від участі у загальних справах, адже це не тільки обов'язок, але й право; але моральний обов'язок залишається [54, с. 411].

Відносно проблеми визначення права приймати участь у виборах – громадянським обов'язком, то варто зазначити, що є достатньо багато країн, які на законодавчому рівні підтримали цю ініціативу. Серед таких країн – Австрія, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди, Туреччина та ін. Покаранням за неявку на вибори в них є громадське осудження (догана); позбавлення на певний час виборчих прав, яке супроводжується втратою права займати посади на державній чи муніципальній службі; накладення штрафу в судовому порядку та найбільш суворе покарання – ув'язнення на строк до декількох місяців – застосовувалося в окремих країнах, що розвиваються (в

недалекому минулому – у Пакистані) [55, с. 435].

Варто зазначити, що в Україні участь у виборах є добровільною. Державно-правова ідеологія нашої держави ґрунтується на принципі, що люди є вільні та рівні від природи, немає сенсу примушувати людину, яка не має власної політичної позиції або за деяких причин не бажає її висловлювати, брати участь у виборчому процесі. Адже влада, заснована на політичній волі громадян, є запорукою утвердження демократичних традицій у країні. Проблема права участі громадян в управлінні справами держави безпосередньо пов'язана з устроєм держави, питаннями демократії.

За висловом А. І. Ковлера, немає «чистої» лабораторної демократії. Демократію неможливо ввести декретом, її можна свідомо творити за активної участі тих, заради кого вона існує. Демократія «для народу» без народу приречена [56, 119-121].

Варто також зазначити, що держава повинна виступати своєрідним індикатором настроїв суспільства, аби політика її органів при внесенні змін у виборче законодавство не призвели до виникнення так званого абсентеїзму, що становить байдуже ставлення людей до своїх громадсько-політичних прав, найхарактернішим проявом якого є свідоме ухилення виборців від участі у голосуванні.

Явище ухилення виборців від участі у виборах (абсентеїзм) і в Україні, і в інших зарубіжних країнах трактується, насамперед, їх пасивністю загалом, аполітичністю громадян, виявленням недовіри до усіх кандидатів та до влади взагалі, адже багато хто з громадян притримується думки, що: не голосувати – теж позиція. Таке ухилення – це прояв соціально-політичної апатії, байдужого ставлення людей до здійснення своїх політичних прав. До його основних причин належать: низький рівень політичної активності громадян, вираження інертного протесту соціуму проти існуючого політичного режиму або ж форми правління загалом, існуючого недопрацьованого законодавства, недолугої виборчої системи, бажання громадян вийти за межі політики як центру змагань егоїстичних інтересів та амбіцій, неприйняття конкретних постанов владних

структур, суспільно-політичних кроків, економічних реформ.

Як правило, у демократичних країнах голосує не набагато більше, ніж 50 % виборців, іноді 60 – 65 %, а часто – й менше половини. Тільки у країнах тоталітарного соціалізму публікувалися дані про майже 100-відсоткову явку на виборах [57, с.375].

Абсентеїзм за певних обставин спричиняє важливі політичні та юридичні наслідки. У випадку, якщо у голосуванні взяла участь лише мінімальна кількість виборців, деформується сам процес демократичного формування державних інститутів, їх легітимність, порушується конституційний принцип народовладдя. Проблема абсентеїзму негативно відображається не лише на демократії, її політико-правовому устої, але й, значною мірою, на самих громадянах, які своєю пасивною поведінкою позбавляють себе упривілейованих прав – впливати на суспільно-політичні процеси й фактично відмовляються особисто нести відповідальність за формування владних структур [57, с. 435].

Підсумовуючи вищезазначене можемо прийти до висновку, що зростання числа абсентеїстів є свідченням недосконалості сформованої політичної системи, показником зростання недовіри до політичних інститутів, що є в державі, індикатором наростання соціальної напруженості суспільства. Ситуація стає загрозливою також і з тієї причини, що як бачимо, абсентеїзм стає однією із домінуючих форм впливу громадян на державу та її органи.

Тому, основними засадами, які повинні бути властиві для участі громадян в управлінні справами держави є публічність, добровільний характер виконання обов'язків, цілеспрямованість, а не абсентеїзм та відсторонення громадян від управління державними справами. Метою залучення до управління державними справами завжди повинно бути задоволення суспільно-значущих інтересів.

Варто також зазначити, що питання участі громадян та спільнот в управлінні часто розглядалося в аспекті збігу суб'єктів й об'єктів управління. Співвідношення держави та особи зводилося до проблеми взаємовідносин,

прямого і зворотного зв'язку між тими, хто управляє і тими, ким управляють. Що ж до ідей Ю. О. Тихомирова з цього питання, то автор зазначав, що терміном «участь» неможливо позначити діяльність народу, якому належить влада. Він може застосовуватися для характеристики участі громадян в управлінні [58, с. 179]. Водночас, А. Топішко в найзагальнішому плані називає політичною участю залученість громадян певного суспільства до політичних відносин, які існують в його середині, прояв політичної волі, яка знаходить вираз у конкретних політичних діях, взаємозв'язок зі структурами влади [59, с.23-27]. Американські вчені К. Джанда, Дж. Бері, Дж. Голдман визначають політичну участь як дії окремих громадян, за допомогою яких вони прагнуть вплинути на державну владу (уряд) та політику або підтримати їх [60, с. 115].

На думку Ю. М. Козлова, громадянин бере участь у державному управлінні, лише займаючи відповідну посаду в державному апараті, або будучи обраним депутатом, а в усіх інших випадках громадяни тільки певним чином можуть впливати на здійснення завдань державного управління [61, с. 16]. Така позиція викликала заперечення з боку М. П Чудакова, який вважає, що немає підстав для різкого розмежування таких понять, як «участь в управлінні» та «вплив на державне управління», оскільки справжня участь в управлінні завжди впливає на державну сферу. Громадяни беруть участь в управлінні державними справами або через систему представницької демократії, або через численні форми безпосередньої демократії [62, с. 117].

Проаналізувавши вищезазначені ідеї та думки науковців, можна прийти до висновку, що однією із найбільших проблем управління державними справами та врегулювання суспільних відносин є нехтування усіма учасників цього процесу своїх обов'язків, а також поняття, що кожному праву однозначно кореспондує обов'язок. Без такого взаємозв'язку ця схема приречена на руйнацію.

Приміром, через виборчі права та їх гарантії визначаються моделі можливої та необхідної поведінки суб'єктів виборчих кампаній. В основі суб'єктивного виборчого права лежить юридично забезпечена можливість

виборців та визначена юридично закріплена необхідність поведінки кандидатів. Носій можливостей називається уповноваженим, відповідно носій обов'язку – правозобов'язаним. Перший може здійснювати відповідні дії, натомість другий зобов'язаний їх виконувати.

Структура юридичного обов'язку у виборчих правовідносинах відповідає структурі об'єктивного виборчого права, будучи ніби його зворотною стороною, і включає в себе також чотири елементи. Перший – необхідність здійснювати відповідні виборчі дії, або утримуватись від них. Наприклад у виборчому законодавстві України чітко встановлені повноваження виборчих комісій для того, щоб громадяни могли реалізувати своє суб'єктивне виборче право. Утримання від відповідних дій проявляється насамперед в тому, що забороняється брати участь у передвиборній агітації посадовим та службовим особам органів державної влади та місцевого самоврядування, їх (п. 2 ст. 56 Закону «Про вибори народних депутатів України»). По-друге, правозобов'язана особа (організація) зобов'язана відреагувати на законні вимоги уповноваженого суб'єкта. Так, згідно з п. 1 ст. 42 Закону «Про вибори народних депутатів України» окружна виборча комісія повинна зареєструвати кандидата у депутати, висунутого партією (блоком), у відповідному одномандатному окрузі, за умови пред'явлення ним документа, передбаченого ч. 2 ст. 2 цього Закону. Третій елемент структури юридичного обов'язку – нести відповідальність за невиконання законних вимог уповноваженого суб'єкта виборчого права. Так, у ст. 85 Закону закріплено, що особа притягується до кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності в порядку, встановленому законом. Четвертий елемент – не перешкоджати громадянину користуватись правом обирати і бути обраним [63].

Отже, підсумовуючи, варто зазначити, що вибори це, передусім, можливість для громадян захистити своє право та перевірити в якому обсязі та наскільки якісно задля виконання цієї мети виконують свої обов'язки державні службовці та держава, як організація цієї політичної влади. Більше того, нашою спільною метою повинно бути проведення активної пропаганди права та

обов'язку кожного громадянина України зробити свій вибір. Бо від вільного та свідомого вибору кожного залежить майбутнє України. Активна життєва позиція кожного громадянина України – запорука дієздатного суспільства.

Як бачимо, щодо питання участі громадян у виборах ситуація є доволі зрозумілою то цікавим й актуальним є визначення відповіді на таке питання, так би мовити, з іншої сфери життєдіяльності людини, а саме евтаназія – це соціальне право чи юридичний обов'язок особи? Розглядаючи питання евтаназії, проблемним постає питання соціального права людини на її вчинення, дії якої визначає потреба, як певна соціально зумовлена необхідність задоволення тих чи інших благ. При цьому, важливо зазначити, що право повинно обумовлюватися лише такою людською потребою, задоволення якої не порушуватиме прав інших людей, відповідатиме моральним принципам суспільства, гуманізму і справедливості. Лише така потреба може бути покладена в основу категорії «право людини».

На підставі вищезазначеного виникає питання, чи є межа у розпорядженні людиною своїми правами, в тому числі правом на життя і чи не є це право категорією, яку просто зобов'язана контролювати держава, щоб в подальшому мати можливість, у разі потреби, таке право людини захисти та відповідно не допустити посягання на нього з боку інших осіб. В цьому випадку влучно буде розглянути евтаназію, як форму добровільного позбавлення людиною свого життя. Завжди було і буде це питання дискусійним, адже важко надати однозначну відповідь чи взагалі має право людина добровільно позбавляти себе життя та чи є обов'язком держави таке бажання людини за її волею реалізувати. Звичайно, що більше запитань, аніж відповідей може викликати така ситуація. Саме тому вона досить активно обговорюється і на практичному, і на теоретичному рівні, адже тільки дослідивши всебічно поняття прав людини, межі їх здійснення, форми реалізації можна прийти до певного висновку на практиці. І справді, перед тим як визначати чи є таке діяння, як евтаназія за участю лікаря злочином, потрібно дуже детально розібрати саме на теоретичному рівні, якщо є, то яким буде його склад: об'єкт, суб'єкт тощо,

якщо ні, то обґрунтувати, яка ж норма закону це передбачає і відповідно захищає таке право людини.

Беручи до уваги факт того, що українське законодавство не легалізує право на евтаназію постає питання: чи є у невиліковно хворої людини право самою розпоряджатися своїм життям, а саме право на евтаназію, яке ми можемо розуміти, як навмисне пришвидшення смерті або вбивство смертельно хворого з метою призупинення його страждань. Цей термін вживається у ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я [64]. Отже, вживання цього терміну в наукових дослідженнях набуло легального статусу. При цьому варто зазначити, що питання евтаназії сприймається неоднозначно. З одного боку практикування евтаназії, дозволяє реалізовувати право людини на самостійне керування власним життям, а також виявлення певної гуманності, що проявляється у звільненні людини від невиносимих страждань. З іншого боку, евтаназія спроможна призупинити науковий прогрес у медичній галузі, її узаконення зменшить потребу дослідження нових методів зменшення болю смертельно хворих, уповільнить процес винаходів нових засобів боротьби з раком, СНІДом тощо. Складно буде встановити і добровільність ухвалення рішення, адже, навіть у ситуації, коли добровільна згода хворого є безсумнівною, завжди існує вірогідність того, що пацієнт у будь-який момент, може змінити рішення. Приміром розпочатий процес евтаназії викликає незворотні зміни у його організмі.

Процедура може викликати також збільшення низки вчинення злочинів шляхом застосування психологічного або фізичного тиску на хворого, шахрайства, підкупу медичних працівників, зловживання посадовим становищем. Евтаназія спричинить проблеми й суто правового характеру: отримання згоди хворого, який знаходиться в несвідомому стані; визначення та обґрунтування добровільного відходу з життя; встановлення правильного діагнозу та ймовірний прогноз подальшого розвитку захворювання; медико-етичні проблеми і багато інших.

Як бачимо вищезазначене питання справді є доволі проблемним й

потребує поглибленого спеціального дослідження. До того ж, як можемо спостерігати упродовж всього існування людства, досить часто траплялися випадки заподіяння смерті іншій людині зі співчуття до неї. Сучасна теорія та практика кваліфікує подібні діяння за ч.1 або ч.2 ст.115 Кримінального Кодексу України [65], що є доволі спірним, адже таким чином спростовує основні засади призначення покарання та моралі. З огляду на це, можна було б запропонувати законодавцям ввести норму, що передбачатиме пом'якшувальну відповідальність за це діяння – стаття 118-1 «Позбавлення життя іншої людини з жалю до неї». Адже саме таке поняття достатньо часто ототожнюють з евтаназією. При цьому узгодженості щодо тлумачення, написання та використання цього терміну немає й досі. Такий стан проблеми спричиняє багато суперечностей у суспільстві, адже людина задаючи собі подібне запитання навіть зі сторони закону не зможе точно знайти на нього відповідь.

В сучасній теорії та на практиці для визначення вказаної ситуації використовуються й інші терміни: «ейтаназія», «евтаназія», «еутаназія», «дитаназія», «дистаназія», «ортаназія», «ортотаназія», «евтелія», «гістаназія», «антиевтаназія». Ґрунтовне дослідження цього аспекту проблеми привело нас до висновку, що найбільш точним терміном, який визначає явище, котре ми розглядаємо, є «евтаназія» [66, с. 197-199].

Щодо дефініції поняття «евтаназія», то варто зазначити, що й досі дослідники цього явища, не прийшли до єдиної думки. Розбіжність у трактуванні поняття «евтаназії» та її видів безпосередньо залежить від рівня її розуміння. У літературі виділяють три рівні розуміння поняття терміну «евтаназія» – 1) евтаназія в самому широкому сенсі; 2) евтаназія в широкому сенсі; 3) евтаназія у вузькому сенсі її розуміння.

Під терміном «евтаназія» у самому широкому сенсі, розуміють позбавлення себе власного життя або позбавлення життя іншої особи без страждань, будь-якої особою, вчинене і на прохання померлого, і без його прохання. Таке трактування йде ніби в протигагу вбивству, яке, як правило, завдає жертві страждання. Іншими словами, таке визначення евтаназії можна

охарактеризувати як легка смерть [66, с.200-201].

Якщо тлумачити поняття «евтаназія» в широкому сенсі, то дослідники звужують коло необхідних ознак цього діяння. На цьому рівні тлумачення, обов'язковими ознаками є не тільки позбавлення життя в безболісний спосіб, але ще прохання особи про заподіяння їй смерті [66, с. 202].

Під евтаназією у вузькому сенсі, розуміють позбавлення життя лікарем смертельно хворого пацієнта, який терпить сильні фізичні або моральні страждання, здійснене на осмислене прохання хворого в суворій відповідності до встановленої законом процедури [66, с. 203-205].

На підставі вищезазначеного варто було б зупинитись саме на вузькому розумінні визначення терміну евтаназія, адже саме при такому тлумаченні можна спробувати визначити право людини на її реалізацію та відповідно обов'язок лікаря на її вчинення. Для прикладу наведемо процедуру самогубства асистовану лікарем, адже при такій ситуації хворий сам виявляє бажання померти і фактично особисто його виконує. Асистування лікаря проявляються у наданні хворому відповідного рецепту або усних вказівок щодо безболісного припинення його життя. Відповідно виникає питання, чи законно діє лікар, якщо ж ні, якою має бути його відповідальність за такі діяння. Така неузгодженість у застосуванні понять та їх значення, визначення мір відповідальності призводить до невірних суджень, які в свою чергу можуть мати фатальне значення на практиці. Адже, необхідно зазначити, що у випадку з евтаназією діяння виконавця – лікаря, напряду залежать від бажання хворого. Так згідно ст. 43 Основ законодавства України про охорону здоров'я, хворий має право відмовитись від лікування, і так висловити своє бажання померти [64]. В такому випадку ненадання медичної допомоги лікарем є законною бездіяльністю, що може потягнути смерть пацієнта. Але іноді пацієнт навпаки просить певними діями прискорити його смерть, наприклад введення ін'єкції сильної дози. Якщо в першому випадку лікар, згідно законодавства, повинен взяти у хворого відповідну розписку, і тим створює собі захист від кримінальної відповідальності, то в другому випадку зазначені дії лікаря, за

чинним законодавством, підпадають під склад злочину, передбаченого статтею 115 Кримінального Кодексу України [65]. Суб'єктом волевиявлення в обох випадках може бути лише особисто хворий.

При цьому слід зазначити, що для здійснення процедури евтаназії, прохання пацієнта про припинення його життя повинно в часі передувати самому діянню, спрямованому на позбавлення життя. Окрім цього, пацієнт повинен бути дієздатним та поінформованим щодо свого стану. Необхідно також, щоб наполягання було вільним волевиявленням пацієнта, тобто це повинно виключати будь-який примус як фізичний, так і психічний. Якщо такий примус відбувся, то мова йти про евтаназію не може, оскільки – це вбивство. У вищезазначеному випадку має місце склад злочину, передбачений статтею 115 КК України, адже присутній необхідний елемент – життя іншої людини [65]. Але тут йдеться не про саме життя, а про те наскільки людина, хоча б для самої себе, може здійснювати життєві та соціальні функції, наскільки таку людину можна назвати дієздатною та осудною.

Питання евтаназії справді є дуже дискусійним й на сучасному етапі розвитку правничої науки жваво обговорюється, значну кількість думок вчених, науковців, політиків та звичайно релігійних осіб було викладено в пресі, науковій літературі, в моральних вченнях релігійних інституцій. Святійший Отець Іван Павло II в енцикліці «*Evangelium Vitae*» висловлюється про це так: «Згідно з Учительською владою моїх попередників і згідно з єпископами Католицької Церкви підтверджуємо, що евтаназія є серйозним порушенням Закону Божого як морально неприпустиме свідоме вбивство людської особи. Ця доктрина спирається на природне право і Святе Письмо, передана Традицією і викладається особливим і загальним Учительським Урядом Церкви». Охорона здоров'я і турбота про людське життя на всіх етапах його розвитку та в усіх його проявах є одним із характерних елементів євангельської проповіді, яку нам пропонує Учительський Уряд Церкви: «Ніхто й ніщо не може дати дозвіл на вбивство невинної людської істоти – чи то плоду, чи ембріона, дитини чи дорослого, старця, невиліковно хворого чи того, хто

перебуває при смерті. Крім того, ніхто не може прагнути цього вбивчого акту для себе самого чи для іншої людини, довіреної його відповідальності, й не може давати дозволу на те вбивство ані безпосередньо, ані опосередковано. Жодна людина не може наказувати робити це законним шляхом ані взагалі дозволяти таких дій. Тут постає суттєве питання про порушення Божого закону, про образу гідності людської особи, про злочин проти життя, про замах проти людини як такої» [67].

Приміром англо-американська дослідниця Ф. Фут визначає евтаназію як «рішення про смерть заради того, хто помирає» та намагається віднайти зв'язок між життям і благом. Вона пояснює, що оскільки життя не завжди є благом, ми схильні відкидати цю ідею і вважати факт, що життя вважається благом випадковим, точно так як випадковим є і той факт, що «отримання спадщини зазвичай є благом» [68, 73-75].

Щодо світової практики вивчення, аналізу означеного питання, варто зауважити, що першою країною, яка легалізувала активну та пасивну евтаназію в Європі, є Нідерланди. 10 квітня 2001 р. верхня палата парламенту Нідерландів затвердила закон, який звільняє від кримінальної відповідальності лікарів, які допомагають хворим позбутися життя. Прийняття цього закону стало наслідком того, що в цій країні з роками все більше загострювалися суперечності між законами у цій сфері та реальною негласною практикою. За неофіційними даними, евтаназія в Нідерландах здійснювалася з 1984 р. Також варто зазначити, що пацієнти з інших країн не можуть приїжджати в Нідерланди для здійснення евтаназії, це заборонено законом. Ця заборона пояснюється тим, що між лікарем і пацієнтом повинні бути довірчі стосунки [69].

Підсумовуючи, доволі важко надати точну відповідь на поставлені запитання, можна сказати лише одне, що будь-який закон, перед тим, як приймати, спочатку варто співвіднести з ідеєю правової свободи усіх учасників суспільних відносин і лише тоді його визнавати, якщо він не суперечить самій ідеї. При цьому такий закон вартує періодично переглядати в ім'я справедливості, та в розрахунок того, що суспільство розвивається, живе і

закони держави просто зобов'язані бути продиктовані реальними потребами життя, вони зобов'язані бути такими, які будуть здатні відрегулювати ті чи інші суспільні відносини, при цьому розуміти, що на численні запитання, пов'язані із справедливістю та актуальністю, все-таки можна знайти такі відповіді, які будуть сприйматися переважною частиною населення.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи проведений у другому розділі аналіз обов'язків як складової правового статусу особи можемо зробити такі висновки.

1. В радянський період існували цікаві підходи стосовно можливості виділення як самостійного елемента правового статусу особи «права-обов'язку», яке трактували як «право, що водночас виступає обов'язком».

Водночас, в цей період чітко проявилася тенденція надання пріоритету юридичним обов'язкам над правами людини, як зрештою суспільним інтересам над приватними. Інколи навіть критикувалася постановка питання про пріоритет прав людини.

2. Обов'язки так само характеризують правовий статус особи як і основні права та свободи. Людина, знаходячись в суспільстві, постійно взаємодіючи з іншими людьми, не може не мати обов'язків і стосовно суспільства та держави, і стосовно інших громадян. В обов'язках особи яскраво проявляються принципи взаємовідносин між державою і особою. Вони можуть відображати демократичний чи недемократичний правовий статус людини і громадянина шляхом закріплення в законах тих чи інших основних обов'язків, їх кількості, наданням пріоритету правам над обов'язками чи навпаки.

Одним із проявів діалектичної єдності прав і обов'язків є те, що законодавець, встановлюючи демократичні, загально визнані права і свободи, відповідно закріплює і демократичні основні обов'язки, позбавлені ідеологічних установок, які відповідають нормам міжнародного права і сприяють вільному і всебічному розвитку людини, прояву її ініціативи і

соціальної активності.

3. Варто зазначити, що найповніше роль основних обов'язків як елемента правового статусу особи проявляється у функціях, тобто основних напрямках їх впливу на правовий статус людини і громадянина, у їх призначенні. З точки зору структурної побудови, юридичні обов'язки складаються з чотирьох елементів:

- а) необхідності здійснити певні дії;
- б) необхідності утриматися від здійснення певних дій;
- в) необхідності вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб;
- г) необхідності відповідати за невиконання приписаних дій.

4. В Україні основні обов'язки принципово впливають на правовий статус особи загалом. Їх реалізація (або неналежне виконання) може вплинути, або не зумовити істотних змін у правовому статусі людини та громадянина, позначитися на правах і свободах при їх здійсненні.

5. Міцність і стабільність правового статусу людини та громадянина досягається не лише за допомогою закріпленого комплексу основних прав, але й значною мірою завдяки покладених обов'язків на них перед суспільством та державою. Без цього елемента правове положення кожної окремої людини було б юридично негарантованим (незабезпеченим) і неміцним. Вважаємо, що основні обов'язки в правовому статусі особи виконують гарантуючу (забезпечувальну) функцію, адже права одних осіб, не підкріплені обов'язками інших, реалізовані бути не можуть.

6. Зміст обов'язків не може бути прямо і безпосередньо виведений із суб'єктивних прав особи як корелятивів в їх правових відносинах. Метою інституту обов'язків є задоволення суспільних інтересів загалом, а також інтересів інших осіб, включаючи і самого зобов'язаного суб'єкта, адже, виконуючи обов'язки, він гарантує і свій правовий статус.

7. Забезпечувальна функція основних обов'язків крім усього іншого яскраво проявляється в тому, що здійснення багатьох прав і свобод було б

неможливим чи ускладненим, якби сама особа не виконувала свої обов'язки.

Гарантуючу функцію обов'язків не слід, на наш погляд, ототожнювати з гарантіями реалізації прав і обов'язків, які є самостійним елементом правового статусу особи. Основні обов'язки, виконуючи гарантуючу функцію реалізації основних прав і свобод, входять структурним компонентом до ширшого поняття – гарантій реалізації прав і обов'язків, а точніше до правових гарантій, які є різновидом юридичних. Отже, основні обов'язки виконують гарантуючу функцію в правовому статусі особи.

Вважаємо, що основні обов'язки в правовому статусі особи виконують і обмежувальну функцію. Обмежувальна функція обов'язків полягає в тому, що вони на правовому рівні встановлюють межі свободи людини, рамки здійснення нею своїх прав і свобод.

8. Основні обов'язки як елемент правового статусу здатні впливати на соціальну активність особи, на ефективне здійснення (реалізацію) нею своїх прав і свобод. Такий вплив проявляється в тому, що вони сприяють виробленню у неї правильних соціальних установок, мотивів поведінки, спонукають до правомірної діяльності, зміцнюють дисципліну, організованість, почуття громадського обов'язку.

9. Специфіка правових відносин полягає у тому, що право органічно пов'язане з обов'язком його виконання. Адже саме через призму визначення обов'язків держава може виступати повноцінним, особливим, офіційним регулятором суспільних відносин. У цьому власне і є головне призначення встановлення обов'язку та механізму щодо його дотримання. Саме завдяки такому нормативно-правовому впливу державна влада переміщує окремі відносини під свою юрисдикцію та захист, надаючи їм стабільність, стійкість, упорядкованість, бажану спрямованість.

РОЗДІЛ 3

ВИКОНАННЯ ОСОБОЮ ОБОВ'ЯЗКІВ: ЧИННИКИ ВПЛИВУ

3.1 Поняття та види чинників впливу на виконання особою своїх обов'язків

Людина, будучи суспільною істотою, просто не може не розвиватись під дією та впливом певних чинників, які панують в світі, державі, колективі, сім'ї тощо. Адже особа не є ізольованою від суспільства і просто вимушена жити і розвиватись разом з ним, сприймаючи або не сприймаючи ті виклики, які воно їй диктує. Для того щоб зрозуміти, що ж саме впливає на формування особистості, на її відношення до певних речей, на її поведінку та й взагалі до всього що відбувається у державі та світі, потрібно здійснити аналіз під впливом яких факторів розвивалось та продовжує розвиватись українське суспільство.

Першим чинником впливу на розвиток сучасної української держави ми вважаємо радянську спадщину. Дослідники права часів СРСР [71, с. 13] посилалися на забезпечення та реалізацію тих чи інших правових принципів тогочасного державотворчого процесу в контексті функціонування механізму конституційного регулювання основних суспільних відносин. Між тим, окрім демонстрованих засад конституційних прав, радянський період характеризувався негласним тоталітаризмом, пригніченням особистої свободи (наприклад, заборона міжнародних подорожей), обмеженням інформації (державна монополія на ЗМІ) та культурного обміну (наприклад, заборона для широкого загалу західної музики як «ворожої пропаганди» або «зради батьківщини»). Ситуація з правовою ідеологією була ще гіршою: право та правове регулювання підпорядковувалося цінностям класової ідеології; право і закон стали каральним інструментом примусового насадження ідей та ідеалів, що домінували як «політика партії», тобто обов'язкові для всіх настанови.

Варто погодитися з думкою дослідників [72, с. 3], які називають суспільні перетворення радянської доби тоталітарними, а ідеологію, що їх супроводжувала – квазірелігією або культом. Це підтверджується й тим, що насильно нав'язувалися населенню такі положення:

- необхідність сприймати марксизм-ленінізм як цілісну наукову систему знань, що забезпечувала державоустрій, де не існувало права вибору іншого;

- влада повинна належати тільки комуністичній партії, яка впроваджувала лише одну модель державних політичних інститутів законодавчої, виконавчої та судової влади як тотальну диктатуру пролетаріату (вертикальна система підпорядкування).

Такі ж принципи мали місце в економічній (планова економіка замість вільного ринку) та суспільній (культура, добробут, духовне життя) системах – розвиток суто за планом, накресленим єдиною політичною партією (КПРС). Головним недоліком тут була відсутність конкурування ідей (ідеологій), що, фактично, забиравало у радянських громадян право вибору власної долі.

Варто зауважити, що відголоски цієї ідеологічної спадщини сьогодні, на нашу думку, полягають у відчутті безправності громадян та відсутності звички (вміння, бажання, психолого-правової готовності) відстоювати свої права з урахуванням того, що навіть у випадку коли людина добросовісно виконувати свої обов'язки, цього у відповідь не зробить держава.

Між тим, радянське минуле – це не єдиний чинник, який впливає на розвиток особи та її відношення в тому числі і до виконання обов'язків. Наведемо аналіз тих, що є найбільш значущими.

Отже, наступний чинник, на наш погляд, пов'язаний із утвердженням у правовій свідомості громадян України нових правових правил, які здатні гарантувати юридичні стандарти сучасних суспільних відносин. Це процес демократизації системи державної влади та всього масиву політико-правових відносин, властивих сучасним демократичним країнам у цілому та Україні, зокрема. Складовими цього чинника є:

- волевиявлення більшості в поєднанні з правами особистості та меншин:

поважаючи волю більшості, держава має захищати основні права окремих людей і груп, що складають меншість;

- захист таких основних прав людини, як свобода слова та віросповідання, право на створення організацій і повномасштабної участі в політичному, економічному та культурному житті суспільства. Ця та попередня складові були формально властивими й радянському державному ладу, між тим, їх дієвість та фактичне застосування викликають сумніви;

- регулярні вільні вибори, в яких має місце суперництво за завоювання підтримку народу (замість можливості голосування лише за одну партію);

- однаковий захист у рамках закону прав всіх громадян;

- прояв терпимості, налагодження співпраці та досягнення компромісу.

Цей чинник скеровує до розвитку демократії, практичного забезпечення та функціонування нових законодавчих інститутів (непідвладного правосуддя, вільних ринкових відносин, парламентаризму тощо). Саме це, на нашу думку, сприяє появі нового типу громадянина та, згодом, громадянського суспільства. Сьогодні вплив цього чинника відображається через ідеологічний відрив суспільства від попереднього політичного устрою: сучасні громадяни суттєво відрізняються своєю громадянською позицією та самосприйняттям від минулих поколінь: комуністичні ідеали змінено на підтримку вільного вибору сприйняття світу, колективізм – на пріоритет індивідуального розвитку тощо.

Ще один чинник впливу на розвиток сучасної української держави та її громадян, на наш погляд, полягає у посиленому спрямуванні до інтеграції у європейську спільноту. Це має прояв у поступовому становленні (кроків до цього) розвиненого почуття громадянськості, невіддільного від уміння і готовності громадянина вносити свою частку у розвиток країни, відповідати за свої вчинки перед самим собою і суспільством. У минулому, незважаючи на офіційно-демократичні настанови, фактичне відображення демократії полягало у представництві інтересів класів, великих соціальних груп [73, с. 12]. Зміни сьогодення полягають у зміщенні акценту на особистісний аспект демократії: прагненні до практичних механізмів фундаментування невід’ємних прав і

свобод людини, створенні максимального простору для реалізації вільної, творчої енергії особистості. Зазначимо, що вже звичні для сприйняття лозунги про вільність та свободу особистісних проявів людини мають цілком відчутне психофізичне відображення. Людина гостро відчуває їх відсутність, коли позбавляється їх, хоча може й не усвідомлювати їх наявності.

Наступний чинник впливу полягає в унікальній можливості побудови якісно більш досконалого суспільства, ніж було досі. У сучасної людини станом на сьогоднішній день є можливість дуже багато всього знати, бачити, усвідомлювати та аналізувати, в тому числі і те, що відбувається в інших більш розвинених державах. Український громадянин вже може здійснити об'єктивний аналіз дійсності, визначивши для себе, як впливатиме на його життя добровільність виконання обов'язків, відчуття міри відповідальності за те що він є суспільною одиницею, від думки якої багато чого і справді залежить. Саме тому у людини з'являється переконання у тому, що для того, щоб збудувати у державі щось краще та вагоміше ніж було до того, зміни потрібно розпочинати із себе будучи свідомою, відповідальною та правомірною налаштованою людиною.

3-поміж чинників впливу на розвиток сучасної української держави та її громадян слід назвати прагнення дотримуватися європейських демократичних принципів, які є неодмінними складовими функціонування цивілізованої гуманістичної сучасної держави та громадянського суспільства. Вважаємо, що саме повнота дотримання цих принципів відображає суспільно-законодавчий фундамент та характеризує стан впорядкованих за допомогою права соціальних відносин та поточний правопорядок й усталені правові засади. Першою складовою цього чинника виступає принцип верховенства права: взаємозв'язок країни, державних органів та посадових осіб й основних прав і свобод людини та громадянина. Йому підпорядковується принцип верховенства закону – одного з найважливіших принципів правової системи, який визначає пріоритет, панівне положення закону в системі правових актів держави, що забезпечуються системою матеріальних і юридичних засобів. Принцип

верховенства закону стверджує приналежність влади народу та її здійснення безпосередньо народом або представницькими органами народу. Закон виконує роль фундаментальної (базової) конструкції правової системи. Другий принцип – пріоритет прав та свобод людини й громадянина. Він складає ту основу, на якій розвивається не лише теорія правової держави, але й безпосередня практика її реалізації [74, с. 115-118]. Права людини є незаперечною цінністю рівно настільки, наскільки вони не суперечать правам та інтересам держави, а отже остання може, виходячи з загальнодержавних інтересів, змінювати законодавство так, що громадяни частково обмежуватимуться в своїх правах. Реалізація принципу реальності і забезпеченості прав людини можлива, на нашу думку, тільки тоді, коли на рівні правосвідомості кожного громадянина чітко фіксується загальна «модель паритетності». Це передбачає, що право, в тому числі й права людини, розуміються не як породження держави, а як певна об'єктивна межа, яка, з одного боку, обмежує (права людини як інструмент обмеження державної влади), а з іншого – зумовлює та спрямовує державну діяльність. На рівні правосвідомості повинно існувати чітке уявлення про те, що в умовах правової держави центр тяжіння правового розвитку асоціюється з правами і свободами людини. Забезпечення цього принципу правової держави пов'язане з правовою ідеологією, принаймні, на двох рівнях:

– для того, щоб цей принцип став реальністю, правова ідеологія повинна запропонувати його чітке наукове обґрунтування та забезпечити його адекватне розуміння як на рівні громадянського суспільства, так і органів державної влади. Як вказують дослідники [75, с. 17], якими б чіткими і досконалими не були Конституція та державні закони, права людини визначатимуть державну політику тільки тоді, коли цей принцип усвідомлюватиметься кожним громадянином. Лише тоді органи державної влади реально керуватимуться цим принципом у своїй діяльності, а будь-який громадянин буде готовий захищатися реальною дієвістю своїх прав у випадку їх порушення чи загрози цим правам з боку держави;

– правова ідеологія повинна сприяти узгодженню в правосвідомості громадян цього принципу з іншими правовими принципами і цінностями, які притаманні правовій, демократичній державі.

Третя складова чинника, пов'язаного з дотриманням європейських демократичних принципів – це безпосередньо принципи демократії: народного суверенітету, поділу державної влади, політичної свободи, рівноправності громадян, виборності органів державної влади та підтримання ними постійного зв'язку з народом, плюралізму, визнання народу джерелом влади; виборність та змінюваність вищих органів державної влади, їх підзвітність виборцям; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову; конституційне визнання, закріплення та реальне гарантування основних особистих, економічних, політичних та інших прав і свобод людини та громадянина; захищеність особи від свавілля та беззаконня, можливість реально захищати свої права, свободи та законні інтереси від будь-яких посягань, в тому числі з боку державних органів та посадових осіб; забезпечення існування ряду політичних, в тому числі й опозиційних, партій; невтручання держави в приватне життя громадян; гласність в діяльності держави тощо. Кожен із перелічених принципів має підкріплюватися відповідними правовими нормами, правовими гарантіями та інститутами. Між тим, на нашу думку, головним чинником їх практичної дієвості є закріплення в правовій свідомості громадян. Інструментом такого закріплення в сучасних умовах виступає правова ідеологія. Її роль полягає в збалансуванні поточних законодавчих інститутів і можливостей їх перетворень (вдосконалення, прогресу) та їх суб'єктивного сприйняття в суспільстві.

Ще один чинник впливу на розвиток сучасної української держави пов'язаний із необхідністю формування світогляду українського народу задля перетворення населення на громадянське патріотичне суспільство. Наявність такої необхідності видається нам суттєвою, оскільки для молодій державі це – бажаний шлях розвитку. На світоглядному пріоритеті формується те чи інше світобачення, тобто уявлення про світ та цілі його розвитку. Сприяючи

розвитку консолідації народу, держава повинна позитивно впливати на узагальнення ідеологічної інформації, що зберігається в колективному несвідомому нашого народу, і виводити її на рівень правосвідомості.

Черговий чинник впливу, як вважає дослідниця, пов'язаний із необхідністю ідентифікувати українське суспільство, як представника держави, з гуманістичним ставленням до особистості. Закріплюючи права людини та громадянина в законодавчих актах, держава бере на себе обов'язок захищати особистість, її життя, свободу, гідність, майно від будь-яких посягань, гарантувати здійснення нею своїх прав. Забезпечення дієвості норм закону не лише в теорії, а й на практиці, має гарантуватися доступними для широкого загалу можливостями звернень до суду з позовом до держави, її органів, посадових осіб. Поряд із судом (у тому числі – конституційним), права людини повинні охоронятися й іншими органами держави: прокуратурою, уповноваженими представниками з прав людини і т. ін. Також гуманістичне ставлення до особи передбачає для неї практичну можливість звернутися в міжнародні органи (Європейський суд з прав людини), і зокрема до Комітету ООН з прав людини тощо. З іншого боку, громадянину доцільно усвідомлювати необхідність оподаткування та сумлінно виконувати свої обов'язки у цьому сенсі: сплачувати податки та мати державні гарантії, що ці кошти йдуть на соціальні послуги: розвиток освіти, лікування, забезпечення громадського порядку, пенсійне забезпечення, турботу про умови праці та відпочинку, поліпшення якості життя громадян тощо. Доступність та якість цих соціальних послуг й визначає характер взаємовідносин держави і особистості, що є найважливішим показником стану суспільства загалом, цілей і перспектив його розвитку. Дослідники вказують [76, с. 10], що суспільство – це система відносин між людьми, продукт їх взаємодії у процесі спільної життєдіяльності. Отже, суспільство та особистість – взаємозумовлювальні феномени, що існують лише в нерозривній єдності. Наведений чинник у наш час відображається через розвиток державних інституцій, що опікуються станом людини в нашій країні (безкоштовні юридичні консультації, можливості захисту в міжнародній

спільноті тощо).

Наступний чинник впливу на розвиток сучасної української держави та формування свідомості її громадян пов'язаний із необхідністю перетворення населення в єдиний народ, тобто громадянське суспільство. Громадянське суспільство відіграє визначальну роль у соціально-економічному розвитку держави та здійснює контроль за її діяльністю. Формування та розвиток громадянського суспільства визнане світовою спільнотою як один із основних критеріїв демократичності [77, с. 257]. З появою у громадян розуміння відповідальності державного, приватного та громадського секторів за вирішення тих чи інших проблем пов'язане й усвідомлення феномену громадянської активності як колективної форми контролю над вирішенням проблем, що є важливими для всіх. Наведений чинник відображений у сьогоденні через психологічне розмежування народу нашої країни від братерських сусідніх (Росії, Білорусії). Нещодавно, ідеологічно ми вважалися єдиною країною (СРСР), між тим, як показують соціологічні дослідження, сьогодні ідеологічної спорідненості вже немає для більшості громадян [78, с. 132].

Що ж до формування світогляду особи в межах суспільних відносин та її відношення до певних речей, що складаються та виникають у суспільстві, в тому числі і до виконання нею своїх обов'язків, слід також зазначити ще і наступне.

Особистість вступаючи у безпосередню взаємодію із соціальною та матеріальною сферою під їх дією осмислює соціальні та культурні цінності, засвоює моральні та правові поняття, опановує норми поведінки, внаслідок чого відбувається постійна динаміка інтересів, запитів, потреб, прагнень. Зауважимо і те, що чималу роль у процесі формування особистості відіграє спосіб життєдіяльності окремих соціальних груп, прошарків, класів, соціуму в цілому.

Аналіз спеціальної наукової літератури свідчить, що більшість вчених основними складовими поняття «спосіб життя» вважають: систему суспільних

стосунків та зв'язків, матеріальне середовище, соціально-психологічну атмосферу, яка безпосередньо зумовлює виникненню та утвердженню позитивних чи негативних якостей особистості та відповідних форм поведінки [79, с. 57].

Беручи до уваги зазначене, необхідно розуміти, що неповноцінність хоча б одного з факторів способу життя зумовлює передумови формування анти-суспільного напрямку(приміром,матеріальнінегаразди в поєднанні зі сприятливими морально-психологічними відносинами; відсутність соціально-психологічної єдності за умов високого матеріального благополуччя; згубний вплив соціально-політичних, економічних та інших умов у державі). Незважаючи на це, особистість – не інертний об'єкт, який здатний лише засвоювати вплив оточення, людина насамперед активно взаємодіє із довкіллям, облаштовуючи в певних межах умови своєї життєдіяльності, реалізуючи свою індивідуальність, що проявляється у її соціальних ролях.

Науковці відзначають, що соціальна роль – фактична суспільна функція людини, спричинена місцем у системі суспільних відносин, приналежністю до соціального прошарку, взаєминами з іншими людьми та соціальними інститутами в різних галузях суспільного життя.Кожне соціальне утворення окреслює для певної соціальної ролі окремий стандарт поведінки, виконання якого очікують від суб'єкта.Тотожність стандарту поведінки, запропонованого суспільством, і фактичної поведінки властивий для законослухняних особистостей. Натомість нездатність або ігнорування виконувати стандарт призводить до моральної суперечностей або правопорушення, при цьому першопричина таких дій може бути захована як в самому суспільстві, так і в особливостях особистості.Відтак будучи проігнорованою позитивно налаштованою соціальною групою, людина стає учасником неформальної соціальної групи, суспільна скерованість якої може варіювати у досить широких межах.При суттєвих відмінностях реальної соціальної ролі виникає внутрішній конфлікт особистості, що пізніше переноситься на соціальне середовище й згодом переростає в девіантну поведінку [80, с. 127-130].

Отже, досліджуючи чинники впливу на розвиток сучасної української держави та формування свідомості її громадян, в тому числі і до виконання ними своїх обов'язків можемо виділити такі:

- вплив радянської спадщини: відчуття себе безправним громадянином, який не вміє користуватися державними засобами захисту своїх прав;
- нові суспільні відносини та нові правові правила: піднесення свобод особистості, дієва участь у суспільних перетвореннях тощо;
- розвиток почуття громадянськості: відповідальності перед собою як громадянином та перед країною, як демократичною державою;
- сучасні стандарти верховенства права, пріоритету прав і свобод людини та громадянина, принципи демократії тощо;
- формування нового світогляду незалежного українського народу, фундаментом якого виступає патріотизм;
- необхідність створення реальних можливостей для використання прав та свобод громадян;
- соціальна роль та спосіб життя людини;
- перетворення населення в єдиний народ – громадянське суспільство, яке має фактичні підстави розраховувати на державний захист від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Відтак, варіант моделі суспільного життя повинен базуватись на наявності політичної демократії, гуманної до особистості та дієвому забезпеченні її самореалізації, а громадянське суспільство повинно бути системою захисту особистості.

3.2 Вплив правової активності особи та правових заборон на виконання нею обов'язків

На сучасному етапі європейського розвитку України надзвичайно актуальним є дослідження питань пов'язаних з правовим регулюванням суспільних відносин, ефективність яких у соціально-економічній і соціально-

політичних сферах насамперед залежить від того, наскільки свідомо, а, відповідно, й активно, будуть брати участь в цьому процесі усі соціальні групи населення. Адже саме соціальній активності громадян повинна відводитись провідна роль у всіх галузях життя сучасного українського соціуму, оскільки це явище сприяє підвищенню ефективності законодавчої діяльності, удосконаленню практики застосування юридичних норм, реалізації завдань, поставлених в тому числі і перед державою та її органами управління. Для детальнішого ознайомлення із поняттям соціальної активності населення варто зазначити, що її вагомим структурним елементом є правова активність населення, яка в юридичній літературі нерідко трактується з різних позицій. Окремі автори розглядають її як діяльність реалізації правових приписів [81], інші відносять до цього поняття також і діяльність, що не відповідає вимогам правових норм, тобто є протиправною [82, с. 64-68].

При цьому варто зазначити, що правова активність як вид соціальної поведінки громадян має суб'єктивну та зовнішню форми. У першому випадку вона може бути виражена в бажанні, прагненні суб'єкта до корисної, з погляду права, діяльності. Щодо зовнішньої форми, то вона пов'язана з реалізацією правомірної поведінки вже у практичній діяльності.

Розглядаючи питання правової активності громадян необхідно зазначити, що дії будь-якого правового припису, вимоги, заборони чи дозволу здійснюються особами свідомо. Окремий індивід, група, яким адресовані правові приписи не можуть змінити зміст цих вимог. Але у них виникають в кожній окремій правовій ситуації індивідуальні цілі, мотиви, інтереси, своя воляова активність. Ефективність правового регулювання в суспільстві значною мірою залежить від характеру взаємодії суспільних цілей, інтересів і мотивів з індивідуальними, що можуть їм відповідати або суперечити.

У сфері правового регулювання правові інтереси пов'язуються з правовою ціллю через систему правових мотивів, що розкривають психічне ставлення людини до вихідних спонукаючих сил та наслідку правової діяльності. У процесі формування особи відбувається її ознайомлення з

певними правовими вимогами та нормами, зіставлення своїх вчинків та дій із взірцями, моделями поведінки, зафіксованими правовими нормами. На цій основі виробляється оціночне ставлення людини до юридичних вимог, правових цінностей.

Варто також зазначити, що вагомим фактором, який здійснює суттєвий вплив на формування громадянської свідомості, є правова освіта громадян. Основною метою останньої є піднесення рівня правової культури соціуму та якісно нове покращення системи правової освіти в цілому, здобуття громадянами необхідного рівня правових знань, вироблення у них поваги до права. Завданнями правової освіти в Україні є: піднесення рівня правової готовності соціуму, насамперед учнівської та студентської молоді, викладачів правових дисциплін, створення оптимальних умов для здобуття населенням знань про свої права, свободи та обов'язки, інформаційна пропаганда суспільства щодо правової діяльності держави, загальне ознайомлення населення зі законодавством, гарантування безперешкодного доступу осіб до джерел правової інформації, удосконалення системи правової освіти, збереження та розвиток традицій у правничій галузі [81].

Проводячи державну політику у сфері розвитку правової освіти потрібно чітко зрозуміти, що досягти бажаних результатів можна лише шляхом дотримання високих моральних принципів у суспільному житті, активному поширенні гуманістичних правових ідей, утвердженні загальнолюдських та національних правових цінностей, визнанням правової освіти громадянами як одного із визначальних факторів розвитку правової культури та правосвідомості і окремої особистості, і суспільства загалом, безпосередній участі в організації та проведенні заходів із правової освіти населення громадських організацій, об'єднань громадян, засобів масової інформації, видавництв та видавничих організацій, навчально-виховних та культурно-просвітницьких закладів, науково-дослідних установ та поєднання комплексу заходів у галузі правової освіти, що здійснюються відповідними структурами, організаціями, закладами та установами, гармонійного поєднання правової

освіти із загальною середньою, професійно-технічною та вищою освітою, розробленням сучасної науково-методологічної бази для реалізації усіх форм та розвитку можливих напрямів правоосвітньої діяльності, поліпшенням умов для здійснення громадської, творчої, благодійної та іншої суспільнокорисної діяльності у сфері правової освіти, залученням населення до фактичної участі в розробці сучасної перспективної системи правової освіти, стимулювання самоосвіти соціуму з проблем права та держави, гарантування вільного доступу всіх верств населення до джерел правової інформації.

Безсумнівно, що усі новації законодавчої сфери звичайному громадянину осмислити важко, проте сучасні реалії вносять певні корективи у суспільне життя, а відтак вимагають певної юридичної обізнаності від людей, яка дозволить практично реалізувати їх конституційні права та свободи або захистити себе у можливих трудових, майнових, спорах, чи у земельних правовідносинах тощо. Кожна особа зобов'язана знати юридичні права та обов'язки, оскільки будь-яка дія людини – це не тільки право, але й наслідки. Звідси виникає необхідність постійної пильності за своїми діями, аби вони в жодному разі не обмежували права інших. При цьому варто зазначити, що якщо незнання законів не звільняє від відповідальності, то незнання своїх прав та обов'язків не звільняє від того, щоб зрештою почати ними цікавитись, адже саме правова культура та обізнаність населення виступає основною гарантією дії верховенства права в державі.

До того ж низький рівень правової обізнаності населення виступає зазвичай основною причиною порушень прав і свобод громадянина у повсякденному житті, суттєвою перешкодою ними конституційно закріплених правових норм. Відтак, така ситуація створює нагальну необхідність всебічного пояснення серед широких верств населення основ правових актів, закріплення їх у свідомості громадян, перетворення на основні принципи та реалізацію в практику повсякденного життя.

Дискутуючи про питання правових чинників впливу на виконання особою своїх обов'язків варто зазначити, що одним із найбільш небезпечних

проявів деформації правової свідомості суспільства є правовий нігілізм, який являє собою деформований стан правосвідомості особи, суспільства, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір. На жаль, це явище стало частиною повсякденного життя надзвичайно багатьох українців. Навряд зараз когось можна здивувати тим, одинокі літні люди піддаються впливу та підписують договори за яким позбуваються своєї домівки і залишаючись без засобів для існування, вимушені переїжджати до притулків. Правова необізнаність громадян призводить до того, що вони не здатні захистити себе у навіть у повсякденних життєвих ситуаціях.

Тому підвищення рівня правової культури населення є важкою й кропіткою справою яка потребує значних зусиль та застосування комплексних заходів як зі сторони держави, державних органів та органів місцевого самоврядування, посадових осіб, так і кожного громадянина зокрема.

Отож, першим кроком має стати підвищення авторитету державної влади та посадових осіб, високих моральних якостей перших осіб держави, які виступають прикладом для решти населення. Правове виховання повинно бути зорієнтовано на підвищення рівня знання і розуміння права в цілому та окремих правових норм і інститутів, на формування юридичних навичок, на закріплення позитивного сприйняття права, на виховання почуття справедливості, відповідальності та законності, на підвищення соціально-правової активності населення. Адже кожна держава сильна своїми громадянами, їхнім почуттям власної гідності, усвідомленням своїх прав і обов'язків, здатністю їх захищати, довірою до влади. Демократичність політичного ладу в державі значною мірою визначається станом політичної культури людей, шануванням ідеалів свободи, яка не може бути справжньою, якщо людина не буде знати, на що вона має право, а що є її обов'язком. Такий принцип повинен бути домінуючим у світогляді кожного українця, адже тільки знаючи свої права та обов'язки він зможе стати повноправно-захищеним громадянином своєї держави.

У зв'язку з зазначеним напрошується питання: а чи можна зобов'язати на

законодавчому рівні громадян знати свої права та обов'язки. Єдиною нормою це визначити, напевне, буде важко, адже порушуватиметься свобода волевиявлення особистості, а з іншої сторони дисциплінуватиме та застерігатиме. Адже людина є суспільною істотою і повинна чітко розуміти, що отримує все необхідне для її існування та розвитку саме від інших людей, тобто від суспільства, яке відповідно становить чи не найсуттєвішу цінність для неї. Якщо людина, здійснюючи свої права, послаблює, суспільство, то вона руйнує те джерело, з якого саме виростають, впливають її можливості, тобто права. Отже, з правами дорослої людини природно пов'язуються її соціальні обов'язки, зобов'язання.

Зрештою, будь-якій людині просто необхідно знати свої права та обов'язки як мінімум для того, щоб розуміти, що вона має право просити (або вимагати), а що держава в особі уповноважених органів може зажадати вже від неї. І якщо громадянин вважатиме, що той чи інший закон, або нормативний акт суперечить Конституції та обмежує його права і свободи, він повинен знати, що має право звернутися до Конституційного Суду з позовом (зверненням) про визнання такого закону чи нормативного акта недійсним, а останній натомість має своїм обов'язком прийняти, розглянути це звернення та винести відповідне рішення. І варто зауважити, що такі прецеденти трапляються, причому неодноразово.

Для прикладу наведемо Рішення Конституційного Суду України від 22.02.2012 р. у справі № 1-5/2012 за конституційним зверненням громадянина Стріхаря Володимира Васильовича щодо офіційного тлумачення положень статті 233 Кодексу законів про працю України у взаємозв'язку з положеннями статей 117, 2371 цього кодексу у зв'язку із неоднозначним застосуванням вказаних положень Кодексу законів про працю України судами загальної юрисдикції. Громадянин Стріхар В.В. звертався до Конституційного Суду України з клопотанням дати офіційне тлумачення положень статті 233 Кодексу законів про працю України у взаємозв'язку з положеннями статей 117, 2371 Кодексу щодо визначення строку для звернення працівника до суду з позовом

про стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні та відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди, завданої несвоєчасною виплатою працівникові належних йому при звільненні сум, та початку його перебігу. Автор клопотання долучав до справи рішення Апеляційного суду міста Києва від 31 січня 2008 року, залишене без змін ухвалою Верховного Суду України від 21 квітня 2008 року, яким йому було відмовлено у задоволенні вимог про стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні та відшкодування моральної шкоди з підстав пропуску встановленого статтею 233 Кодексу тримісячного строку, початок якого, за висновком суду, не пов'язаний зі строком виплати заробітної плати. З огляду на наведене Конституційний Суд України дійшов висновку, що для звернення працівника до суду з заявою про вирішення трудового спору щодо стягнення середнього заробітку за весь час затримки по день фактичного розрахунку встановлено тримісячний строк, перебіг якого розпочинається з дня, коли звільнений працівник дізнався або повинен був дізнатися про те, що власник або уповноважений ним орган, з вини якого сталася затримка виплати всіх належних при звільненні сум, фактично розрахувався з ним [83].

Отже, як бачимо гр. Стріхар через призму обов'язку Конституційного Суду розглянути його звернення зумів захистити свої трудові права, проявивши при цьому активну громадянську позицію та правосвідомість.

У зв'язку із вищезазначеним варто зауважити, що для громадян дуже важливо є знати нормативно-правову базу своєї держави, хоча б Конституцію України, яка є основоположним законом та серцевиною для здійснення усіх подальших законодавчих процесів. І звичайно, було б схвально якби будь-яка розсудлива і дієдатна людина знала цей основний закон, якщо не напам'ять, адже це навряд чи можливо навіть для кваліфікованого юриста, то хоча б у загальних рисах. На практиці, на жаль, все по-іншому, тільки в рідких випадках люди володіють знаннями про систему своїх прав та обов'язків та знаходять механізми по реалізації та захисту таких прав, як для прикладу було зазначено вище. Натомість багато людей не вважають за необхідне вивчати зміст

конституції. Причини цього найрізноманітніші: від банальної ліні до невіри в те, що знання основного закону може хоч у чомусь допомогти. Але це хибна і навіть шкідлива позиція. Знати свій основний закон повинен кожен.

Дуже часто доводиться стикатися з чиновниками всіх рівнів, які намагаються під тим або іншим приводом відмовити громадянину в його законному проханні. Практика показує, що якщо починаєш говорити мовою закону, чітко посилаючись на ті, чи інші статті, то їх поведінка відразу змінюється. Адже при такому спілкуванні опоненти розуміють яким обсягом прав та обов'язком вони володіють, на що вони уповноважені, а від чого ж навпаки зобов'язані утриматись.

У зв'язку із вищезазначеним приходимо до висновку, що для того, щоб людина почувала себе в Україні вільною, законодавством України повинен бути передбачений дієвий механізм, так би мовити, своєчасного нагадування кожному про його обов'язки. Людина повинна знати про свої обов'язки та відповідно розуміти міру відповідальності за їх невиконання. При цьому держава в особі державних органів повинна пам'ятати, що саме людина є найвищою цінністю і все в суспільстві повинно бути спрямоване на те, щоб створити таке правове поле, яке б допомогло кожному із легкістю виконувати свої обов'язки.

Так, наприклад, податкові органи, керуючись статтею 67 Конституції України, повинні не тільки створити реєстр фізичних осіб-платників податків, але й розробити зрозумілі і зручні для заповнення форми декларацій, у відповідні терміни направляти їх кожному з нагадуванням про строки повернення, запобігати фактам створення черг у приміщеннях податкових адміністрацій тощо [13].

Митні органи, відповідно, повинні укласти угоди з транспортними організаціями щодо видачі пасажиром разом з проданими квитками на проїзд на закордонних лініях бланків митних декларацій та нагадувань про те, які речі не можна перевозити через кордон, які можна, але в спеціальному порядку та в якому саме тощо [84].

Аналізуючи вищевказане питання варто також зазначити і про вплив правових заборон на виконання особою своїх обов'язків. Адже скільки живе людина стільки і виникає проблема вибору між питаннями виконувати чи не виконувати, дотримуватись чи не дотримуватись правил поведінки, які їй диктує держава і суспільство. Тобто у людини завжди виникає спроможність обирати певний варіант, відповідати за нього та давати йому свою оцінку. Адже право – це своєрідний механізм, який включає у себе альтернативу розпорядження ним і тільки людина на підставі власної волі, знань, переконань це право реалізує. Власне, в цьому і розкривається суть відповідальності за таку поведінку особи. Оскільки держава, як організація політичної влади домінуючої частини населення, не може дозволити собі покладатись виключно на волевиявлення особи і сподіватись на добросовісність виконання визначених нею правил поведінки. Тому, у зв'язку з цим держава просто зобов'язана визначити заходи примусового характеру, які, власне, і забезпечили б суспільний порядок та відповідно захистили б інтереси її громадян. Тобто в цьому аспекті виникає проблема так званої «свободи особи», де держава громадянином якої вона є повинна вірно визначити межі цієї свободи, врахувавши при цьому, що не завжди тільки примус відіграє позитивну роль у вирішенні цієї проблеми. І тут, власне, виникає питання до якої міри держава уповноважена цю свободу обмежувати і яку роль повинні виконати правові заборони нею ж і встановлені і чи призведуть вони, як наслідок до виникнення позитивної відповідальності у особи, яка б передбачила сумлінне ставлення її до своїх обов'язків правомірну поведінку як у теперішній час, так і в майбутньому з метою створення необхідності певного правомірного виконання свого обов'язку перед суспільством, державою. Чи все-таки така політика держави призведе до виникнення маргінальної поведінки особи, яка також відповідатиме правовим вимогам, але особа діятиме правомірно тільки під впливом страху перед покаранням, під впливом державного примусу. У зв'язку з цим напрошується ще одне питання, чи не варто все-таки в більшій мірі сконцентрувати свою увагу на заохочувальних правових методах, які сьогодні

залишаються полемічним питанням у юридичній літературі. Адже заохочувальні санкції також вважаються засобом правового реагування, у зв'язку з чим можемо зазначити, що заохочувальні міри слід визначити в диспозиції правової норми, адже саме в цій частині міститься вказівка на права та обов'язки, які виникають у разі настання життєвих обставин, визначених гіпотезою.

У зв'язку з вищесказаним розглянемо погляди вчених, науковців щодо цього питання. На думку Братуся С.Н. правова відповідальність становить «опосередковане державним примусом виконання обов'язку» [85, с. 23-29]. Натомість, А.Б. Венгеров вважає, що «юридична відповідальність – це встановлені законом заходи впливу на правопорушника, що містять для нього несприятливі наслідки, застосовувані державними органами в порядку, також установленому державою» [86, с. 78]. Отже, як бачимо погляди є різними, але спільність все-таки виникає в одному: виконання особою своїх обов'язків повинно бути забезпеченим правовим примусом визначеним державою, але встановленим з урахуванням можливості його виконання та дотримання особою. Адже цінність відповідальності криється у тому, що саме вона є механізмом забезпечення цієї свободи, складовими якої є суб'єктивні права та юридичні обов'язки, передбачаючи засоби впливу на учасників суспільних правовідносин з метою забезпечення їхньої незалежної поведінки.

Підсумовуючи вищесказане очевидним є факт того, що наявність та визначеність на законодавчому рівні правових заборон є неодмінним, адже саме вони у вигляді системи стримувань та противаг, виступаючи гарантом суб'єктивних прав та свобод з однієї сторони, визначають межі відповідальності суб'єктів, а з другої не дозволяють кому б то не було, в тому числі і державі вмішуватись у процес їхньої реалізації і в кінцевому результаті можуть розглядатись, як вагомні засоби обмеження прямого політичного впливу на суспільство, управління ним та неоправданого втручання в приватне життя громадян. І в даній ситуації правова заборона може розглядатись, як своєрідний посередник між державою та громадянами з допомогою якого не тільки

держава здійснює управління суспільством, а й навпаки.

У зв'язку із сказаним напрошується теза, чи можна якимось чином прирівняти поняття правові заборони та виконання обов'язку, наскільки вони взаємопов'язані між собою у механізмі їхньої реалізації та чи є причинно-наслідковий зв'язок між ними. Напевне, відповідь буде очевидною, адже реалізація однією особою свого права кореспондується у виконання іншою свого обов'язку. Своєрідним гарантом забезпечення цієї схеми, звичайно, будуть виступати певні правові правила (заборони), які встановлять саме правило поведінки, тобто суть права, та визначать обов'язок дотримання цього права. Адже людина, якщо вона прагне стати повноцінним учасником суспільним відносин, добросовісним громадянином своєї держави просто повинна бути поставлена у відповідні межі, які будуть окреслені суспільством, державою і звичайно ж не без допомоги правових заборон які і стануть складовою цієї відповідальності. І тут для розгляду напрошується ще одне питання чи не буде держава будучи наділена такими повноваженнями зловживати цим правом та дозволяти собі таким чином не виконувати свої обов'язки та відповідно уникати відповідальності за це. Адже, як бачимо у більшості випадків саме так і відбувається, де представники держави, а саме уповноважені нею державні органи не просто не виконують своїх професійних обов'язків, а й більше того створюють відповідне правове поле, щоб в межах закону уникнути відповідальності за такі порушення. Така ситуація стає загрозливою для громадян нашої держави, адже вони стають заручникам своєї ж держави, яка визначивши обов'язки для них не виконує своїх і більше того вона є тим суб'єктом який і контролює доступ громадян до відповідних правозахисних органів, компетенцією яких є відновлення цього порушеного права. Отже, напрошується висновок, що занадто широкими є окреслені повноваженнями держави і занадто вузько встановлений механізм визначення відповідальності за зловживання ними. Результатом такого буде ситуація, яка призведе до того, що громадяни просто будуть брати приклад із своєї держави, і все просто буде крутитись по колу, де так і не буде визначеного головного

винуватця цієї проблеми.

Висновок із вищенаведеного можна зробити такий – громадяни повинні більш активно цікавитися політичним життям своєї держави та контролювати за допомогою самостійної участі, створення різноманітних громадських організацій процес створення самої законодавчої норми, винесення її на публічне обговорення, а не ставати учасниками цього процесу по факту, де вже права та обов'язки громадян будуть встановлені, а міра відповідальності визначена. Адже, від вміло налагодженої системи кореспонденції прав та обов'язків громадян залежить упорядкування суспільних відносин та уникнення конфліктних ситуацій, які в подальшому можуть призвести до негативних наслідків для усього суспільства. Відтак, громадяни зобов'язані відчувати відповідальність один перед одним та перед державою в процесі здійснення своїх прав та виконання обов'язків.

3.3 Вплив соціалізації особи на виконання нею своїх обов'язків

Сучасне розуміння соціалізації, як перетворення просто людини на особу у результаті засвоєння нею норм співжиття людей і тим самим інтеграції в соціальні інституції суспільства ввів у науковий обіг американський соціолог Т. Парсонс [87, с. 646]. При цьому він розглядав соціалізацію, перш за все, як процес інтеграції особи до ціннісно-нормативної системи суспільства шляхом інтерналізації загальноприйнятих норм та цінностей. У результаті чого їх дотримання стає частиною мотиваційної структури особи, її потребою, а не необхідністю [87, с. 647].

Упродовж 60-х та 70-х років ХХ ст. і в зарубіжній, і у вітчизняній філософії та соціології з'являються теорії, що розглядають особу не пасивним, а активним учасником соціалізації, визнаючи одночасно її і об'єктом, і суб'єктом соціалізації. Як зазначає, Б. Д. Паригін, соціалізація не зводиться до того, що людина виступає лише як пасивний об'єкт зовнішнього впливу. Соціалізація неможлива без активної участі самої людини в процесі засвоєння соціального

досвіду та культури, коли людина виступає не стільки об'єктом, а скоріше суб'єктом суспільних відносин [88, с. 178].

В основі таких досліджень покладено визначення соціалізації особи, як складного двостороннього процесу постійної, безперервної взаємодії особи з її соціальним середовищем. У результаті якого відбувається не лише становлення особи під впливом суспільства через його інститути, а зворотній процес формування суспільства шляхом соціальної активності конкретних осіб. Особа, яка діє в соціальному середовищі, змінює, вдосконалює його і одночасно змінює власну суть, формує у себе нові якості та властивості.

І. В. Патерило пов'язує процес правової соціалізації особи з існуючими в суспільстві цінностями та визначає його як засвоєння людиною упродовж усього життя правових знань, норм і цінностей суспільства, до якого вона належить [89, с. 111].

Аналогічне за змістом визначення правової соціалізації особи наводить і В. В. Головченко: правова соціалізація – це процес засвоєння індивідом взірців правової поведінки, правових норм та цінностей, необхідних для успішного функціонування людини у даному суспільстві [90, с. 98].

Н. М. Оніщенко розглядає правову соціалізацію особи не лише як процес засвоєння сприйняття суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, а і як реалізацію правових оцінок, норм і моделей поведінки [91, с. 76].

Під соціалізацією в даному випадку розуміється входження особи до системи суспільно-правових відносин, залучення її до існуючих форм діяльності. Дане входження особи до системи суспільно-правових відносин здійснюється за допомогою інститутів та агентів правової соціалізації, через які суспільство формує у особи певні якості, які їй необхідні для подальшого існування у даному суспільстві.

Отже, в інтерпретації представників даного підходу, правова соціалізація – це виховання у особи поваги до закону, покірності з метою досягнення особою конформізму по відношенню до правової системи

суспільства, тобто повна інтеграція особи у пануючу правову систему суспільства. Такий підхід характеризується повним ігноруванням індивідуальності особи та її природної активності.

Отже, під правовою соціалізацією особи, слід розуміти процес формування особи з відповідним рівнем правової свідомості, що проявляється у залученні її до системи правових цінностей суспільства, засвоєнні нею даної системи та у зворотній соціально-правовій діяльності особи, спрямованої на корегування суспільних цінностей.

Саме рівень правової свідомості особи визначає характер її поведінки та ступінь соціально-правової активності.

До характеристик соціально-правової активності ряд авторів (В. В. Головченко, Г. І. Неліп, М. І. Неліп) відносять також: добровільне виконання юридичних обов'язків; турбота про підвищення рівня правових знань; бажання брати особисту участь у зміцненні законності та правопорядку; активна участь у правоохоронній діяльності; непримиримість до порушень прав і законних інтересів інших громадян; готовність захищати громадян, особисті законні інтереси від злочинних посягань; принципова позиція щодо виконання вимог закону іншими особами та ін. [92, с. 57].

Відтак, можемо прийти до висновку, що цілеспрямована правова соціалізація – це спеціально створена система засобів впливу суспільства на особу з метою формування її у відповідності з цілями та інтересами певного суспільства.

Отримання певного рівня правових знань впливає на формування у особи власних ціннісно-правових орієнтацій, що безпосередньо визначає ставлення особи до різноманітних правових явищ й обумовлює її поведінку у сфері дії права. Саме від рівня та якості правового виховання залежить і рівень правової культури та правосвідомості особи.

Незалежно від активного чи пасивного засвоєння індивідом соціального, правового досвіду в процесі зовнішньої правової соціалізації, кінцевим її результатом повинно бути формування, насамперед, активної правової позиції

особи. Саме шляхом повсякденного дотримання, виконання і використання правових норм в своїй діяльності індивід не лише пізнає правові норми, а і формує відповідний рівень своєї правової свідомості. Не можливо сформуванню належного рівня правової свідомості та правової культури особи лише за допомогою зовнішніх факторів впливу. Людина є свідомою істотою, яка активно та вибірково сприймає зовнішній вплив, а не пасивно пристосовується до навколишнього середовища.

Так, в умовах розвитку демократичної, правової та соціальної держави в Україні основна мета та характер правової соціалізації особи полягає у залученні особи до нової політичної і правової системи цінностей з метою формування високого рівня правової культури та правової свідомості, свідомої соціальної та правової активності особи, яка в свою чергу є універсальним методом вдосконалення оточуючого середовища, а отже, і самої особи.

Як слушно зазначає, відомий український теоретик права М. Козюбра, людина є суспільною істотою. Її формування відбувається не лише під впливом ідеальної нормативної моделі способу життя, а й в залежності від середовища, в якому вона знаходиться, реальних суспільних відносин [93, с. 3-12].

Вітчизняний теоретик права Н. М. Оніщенко виділяє три важливі етапи процесу правової соціалізації:

- а) спочатку індивід тільки засвоює правову інформацію;
- б) на другому етапі відбувається процес особистісного засвоєння правових цінностей – рівень формування правової свідомості;
- в) на третьому етапі необхідно «перевести» сформовані установки, правові ідеї, принципи в реальні вчинки особи, причому на всіх стадіях життєвого циклу людини [94, с. 68].

Своє ставлення до обов'язків людина формує пристосувавшись до соціально-правових умов свого існування, шляхом засвоєння правових норм, правових традицій, правової культури суспільства, включення їх до власної внутрішньої системи соціально-правових цінностей особа, як активний суб'єкт з відповідним рівнем правової культури та правової свідомості здійснює

зворотній процес формування суспільства.

Отже, інститутами правової соціалізації є держава в особі органів державної влади, вищі навчальні заклади, трудові колективи, різноманітні об'єднання громадян, школи, дошкільні заклади, сім'я та ін., а її агентами, тобто безпосередніми учасниками процесу правової соціалізації особи, – батьки, родичі, товариші, викладачі, посадові особи, співробітники тощо. Саме через діяльність інститутів та агентів правової соціалізації здійснюється вплив зовнішніх факторів на особу. Ефективність впливу кожного з них залежить від багатьох чинників, і, в першу чергу, від рівня правосвідомості, віку, стану особи та інтенсивності її включення до соціально-правових процесів суспільства. Держава, в свою чергу, як один з основних інститутів правової соціалізації особи, повинна забезпечувати гармонійну взаємодію всіх інших інститутів та агентів.

У наш час цей факт стає особливо очевидним. Суттєві зміни в економічній, політичній, правовій та в інших сферах суспільного життя спричинили відповідні зміни у системі правових цінностей, ідей і поглядів. Перехід до ринкової економіки, побудова правової держави і громадянського суспільства потребують додаткової правової соціалізації особи, в результаті якої нові суспільні цінності повинні стати цінностями окремої особи.

На думку О. Л. Львової, наявність розбіжностей між суспільними і індивідуальними цінностями особи є величезним підґрунтями того, що навіть самий справедливий і правовий закон може залишитися лише чудовою прокламацією, якщо його цінність змісту та мети не співпадають з внутрішнім переконанням особи, не оживають у її свідомості. Саме тому величезна увага і державних органів, які творять та застосовують право, і науковців, які досліджують державно-правові явища, має приділятися „ламці” старих, віджилих і недіючих стереотипів, які ще мають місце з часів радянської доби, коли людина існувала для держави. Якщо цього не відбудуватиметься, то усі зусилля України досягнути європейських стандартів будуть марними. Слід змінити стиль мислення та поглядів, здійснити переоцінку пріоритетів у

власній свідомості перш ніж намагатися усвідомити і прийняти нові, дієві та дійсно цінні стандарти, якими живе увесь цивілізований світ [95, с. 73-81].

Отже, кількісний показник засвоєних особою у певний період життєдіяльності правових цінностей набуває якісного значення і переходить до її правосвідомості. Кожен етап правової соціалізації особи має свої особливості, що характеризуються, як певними віковими особливостями, так і певною групою інститутів та агентів, ступінь інтенсивності впливу яких постійно регулюється.

Як відомо, рівень розвитку суспільства значною мірою залежить від рівня розвитку правосвідомості та правової культури його членів. Радикальні зміни в економічній, соціальній і політичній сферах обумовлюють зміни правового мислення і правової поведінки членів суспільства. Відтак, стабілізувати процес правової соціалізації можна лише шляхом постійного впливу на особистість з боку суспільних та державних інститутів, в основі якого покладено в співробітництво держави та особи, їх взаємну відповідальність.

3.4 Правове виховання як чинник впливу на виконання особою своїх обов'язків

Сьогодні, Україна перебуває в тій ситуації, коли стара система цінностей відкинута, а нова ще повністю не сформована. Крім того, правова свідомість населення держави, яка протягом 70 років формувалась під контролем командно-адміністративної системи державних органів, що породило негативне зневажливе ставлення до права та байдуже ставлення до виконання своїх обов'язків не може одразу і повністю сприйняти нову абсолютно іншу систему цінностей. Отже, у ситуації адаптації перебуває як суспільство в цілому, так і кожна особа.

Успіх багатьох перетворень, що відбуваються нині в українському суспільстві, залежить від усвідомлення громадянами місця й ролі в житті особи, держави і суспільства інституту обов'язків особи. Адже, без правильного

розуміння його соціальної ролі, суті та змісту, неможливе свідоме сприйняття й виконання громадянами правових приписів, а відтак здійснення і формування суспільних відносин в державі.

У наш час для українського суспільства є характерним наявність протиріччя між курсом на побудову правової держави і громадянського суспільства з однієї сторони, і правовою реальністю – з іншої, особливістю якої є те, що свідоме ставлення осіб до виконання ними своїх обов'язків до сих пір ще не стало основою відносин у нашому суспільстві; самі органи державної влади та їх посадові особи дуже часто ігнорують норми права, а відтак не виконують покладених на них обов'язків. Нерідко приймаються нормативно-правові акти, що суперечать один одному, спостерігається тенденція переваги підзаконних нормативних актів над законами, що посилює серед населення правовий нігілізм, який є перешкодою розбудови правової держави. До того ж неможливо не зазначити, що особливістю сучасного українського суспільства є відсутність не лише загальноприйнятих суспільних цінностей, а й чітко сформульованих і прийнятих усіма його членами суспільних цілей. На всіх рівнях держави і суспільства немає усвідомлення, куди власне рухається наше суспільство і на яких засадах відбувається цей рух.

Саме цілі та методи правового виховання як цілеспрямованого контролюючого фактору, потребують суттєвого корегування з урахуванням відповідних суспільних змін. Лише успішне правове виховання, як невід'ємна частина процесу правової соціалізації, може забезпечити необхідний рівень правової свідомості та правової культури особи та нейтралізувати не завжди позитивний вплив оточуючого середовища. Успішним правове виховання буде лише тоді, коли його цілі будуть об'єктивно обумовлені та відображатимуть реальний стан розвитку суспільства, тенденції і закономірності його економічного, соціального, політичного, правового та духовного розвитку [96, с. 116]. Для визначення ролі правового виховання у сфері виконання особою своїх обов'язків доцільно було б взяти до уваги, що в науковій літературі зазначається, що правове виховання складається з таких основних компонентів:

- формування у громадян системи правових знань;
- формування правових переконань;
- формування мотивів і звичок правомірної поведінки [97, с. 36].

Інші автори, зокрема, С. М. Легуш [98, с. 19], Н. М. Оніщенко [99, с. 78], О. Ф. Скакун [100, с. 231] відносять до сфери правового виховання тільки процес цілеспрямованого впливу на особу, і визначають його, як цілеспрямовану, організовану, послідовну та системну діяльність з боку державних органів, установ, організацій, інших учасників правовиховного процесу з метою формування у особи належного рівня правової свідомості та правової культури, свідомого ставлення до виконання вимог нормативних актів, законослухняності, правомірної поведінки, прагнення до соціально-правової активності.

Російські правознавці В. П. Казимирчук і В. М. Кудрявцев, розглядають правове виховання у вузькому розумінні, визначаючи його, як цілеспрямовану організовану діяльність суспільства і його соціальних інститутів по формуванню у особи політичних і правових знань, уявлень і установок на соціально-активну поведінку. Також зазначають, що основна мета правового виховання полягає у формуванні системи знань, переконань, мотивів і звички соціально-активної поведінки [101, с. 118].

На думку, відомої вченої-теоретика права, О. Ф. Скакун, основною метою правового виховання є дати людині необхідні в житті юридичні знання і навчити її поважати закони і підзаконні акти та додержуватися їх, тобто сформувати достатньо високий рівень правової культури, здатний значно зменшити кількість правопорушень [102, с. 567].

Визначення мети правового виховання дає змогу конкретизувати його завдання, до яких Н. М. Оніщенко відносить:

- формування і розвиток у громадян правових знань у сфері державного управління;
- виховання поваги до права як соціальної цінності, до принципів законності;

– вироблення потреб та навичок активного захисту в установленому законом порядку своїх прав та обов'язків [99, с. 57].

Відтак, до основних завдань правового виховання населення нашої країни можна віднести: підвищення рівня правових знань, формування і розвиток високого рівня правової свідомості і правової культури, формування у особи таких якостей як повага до права, переконання у його необхідності і користі, почуття правового обов'язку, нетерпимість до правопорушень, готовність, вміння, звичка і потреба діяти завжди і в будь-якій ситуації правомірно і активно, приймати участь у застосуванні норм права та їх вдосконаленні, в охороні правопорядку.

Варто зазначити, що правовиховна діяльність, як цілеспрямований засіб правової соціалізації особи, в першу чергу, повинна розпочинатись з її правової інформованості. Адже нереальним є виконання особою своїх обов'язків, якщо вона не обізнана про їх існування.

У такій ситуації особливе місце займає проблема «правового мінімуму», як певного обов'язкового рівня знань права та системи обов'язків (рівня правової проінформованості), яким повинен володіти кожен громадянин сучасного суспільства не залежно від його соціального статусу. Передумовою ефективного управління цим процесом є чітке уявлення про систему джерел правової інформації та їх реальне використання громадянами

Відповідно до ст. 57 Конституції України кожному гарантується право знати свої права та обов'язки. З метою реалізації даного права всі закони та інші нормативно-правові акти повинні бути доведені до відома населення України у порядку встановленому законом [13].

Особливість правового виховання полягає в тому, що зовнішні вимоги, які виражені в правових нормах спочатку стають особистим внутрішнім переконанням особи, а вже потім з її допомогою трансформуються у реальну правомірну і соціально активну поведінку.

Отримані особою правові знання у процесі її правового виховання допомагають їй формувати свої ціннісно-правові орієнтири, які безпосередньо

впливають на створення власної позиції особи по відношенню до різних правових явищ та до виконання нею своїх обов'язків, таким чином визначаючи її поведінку.

Завдання правового виховання полягає в тому, щоб у своїй реалізації досягти такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувався б соціальних правил поведінки та правових норм виключно в силу внутрішньої необхідності, власних переконань, а не під страхом примусу.

Перехід правових норм і системи правових цінностей до внутрішньої структури особи не можливий без її власних зусиль. Для того, щоб зовнішній правосоціалізуючий вплив був певним чином засвоєний, у першу чергу, необхідне бажання самої особи взяти на озброєння ті правові цінності, що культивуються суспільством. Тому, не викликавши у особи бажання до самовиховання, не можна досягти ефективного правового виховання в цілому.

Таким чином, дуже важливу роль у процесі правової соціалізації, а, отже, і у правовому вихованні особи відіграє самовиховання.

Кінцева мета якого полягає, на думку В. В. Головченка, у переході зовнішніх нормативно-правових вимог у внутрішні потреби та погляди особи, соціально-правових цінностей – у індивідуальні ціннісно-правові орієнтації, керуючись якими особа визначає характер своєї поведінки, забезпечує стабільність життєвої позиції [103, с. 76-82].

В умовах розбудови незалежної правової держави та громадянського суспільства в Україні особливого значення набуває рівень правової культури та правової свідомості особи. Можливість, вміння та готовність особи відстоювати свої права та визнавати аналогічні права за іншими людьми є важливою ознакою правової держави та громадянського суспільства. Повага до права, визнання його основним соціальним регулятором суспільних відносин є показником високого рівня правової свідомості особи, що, в свою чергу, є позитивним результатом її правової соціалізації. Особа з високим рівнем правової свідомості з одного боку усвідомлює свої обов'язки перед суспільством, а з іншого – знає свої права і не допускає їх порушення. Отже, під

правовою свідомістю слід розуміти відповідний якісний рівень знання права, розуміння його необхідності та участі у внутрішній мотивації вчинків та дій особи, що досягається у процесі успішної правової соціалізації особи.

Призначення, місце та роль правосвідомості в правовій сфері суспільного життя визначаються тим, що будь-яка правова дійсність неможлива без усвідомлення її суб'єктами своїх діянь, та потреби виконання обов'язків.

Специфіка правової свідомості, на думку Н. М. Оніщенко, виражається у прогнозуванні суспільно-обов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав та обов'язків учасників суспільних відносин [99, с. 43].

Отже, від рівня правосвідомості, що є результатом правової соціалізації, залежить ставлення особи від виконання нею своїх обов'язків, ролі і значення в повсякденному житті. Чим вище рівень правової свідомості, тим більш стійкі правові переконання особи, тим більше вона регулює свою поведінку відповідно до цілей та завдань виражених у праві.

Формування особи з активною правовою позицією, високим рівнем правової культури та правосвідомості шляхом засвоєння правових норм та цінностей того суспільства членом якого вона є, вироблення правильного ставлення до добровільного виконання останньою своїх обов'язків є позитивним результатом правової соціалізації особи.

Розглядаючи правову соціалізацію як процес формування правосвідомості особи в сучасних умовах розвитку суспільства слід зазначити, що становлення нової соціально-економічної, політичної та правової системи України супроводжується, в першу чергу, ліквідацією попередніх механізмів правової соціалізації, а вже потім побудовою нової моделі, що в свою чергу, зазнає значного супротиву і відбувається дуже повільно. З метою прискорення та успішної реалізації даного процесу необхідно більше уваги приділяти саме цілеспрямованим засобам правосоціалізуючого впливу, а саме правовому вихованню, що сприятиме нейтралізації негативного впливу безпосереднього оточуючого середовища.

Підсумовуючи, варто зазначити, що успішним правове виховання буде лише тоді, коли його цілі та способи будуть об'єктивно обумовлені та відображатимуть реальний стан суспільства, тенденції і закономірності його економічного, соціального, політичного, правового та духовного розвитку. Адже правова свідомість особи – це відповідний якісний рівень знання права, знання системи своїх основоположних обов'язків, визнання їх вищою соціальною цінністю, розуміння їх необхідності та участі у внутрішній мотивації вчинків і дій особи, що досягається у процесі її успішної правової соціалізації.

Державі здійснюючи свою політику в сфері правового виховання особи, варто взяти до уваги, що високий рівень правової культури та правової свідомості характеризується досконалим законодавством, позбавленим суперечностей, не чітких і не зрозумілих приписів, норм, що закріплюють свавілля держави, її органів та посадових осіб, а також правовою активністю громадян, які використовують надані їм права і свободи в усіх його сферах, добровільно і правомірно виконують свої обов'язки. У такому суспільстві діючі норми права повністю відповідають суспільним інтересам і стоять над державою на захисті особи. Крім того, кожен громадянин володіє базовими правовими знаннями та свідомо дотримується норм права.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи проведений у третьому розділі аналіз чинників впливу на виконання особою своїх обов'язків можемо зробити такі висновки.

1. З-поміж чинників впливу на виконання особою своїх обов'язків можемо виділити такі:

- вплив радянської спадщини: відчуття себе безправним громадянином, який не вміє користуватися державними засобами захисту своїх прав;
- нові суспільні відносини та нові правові правила: піднесення свобод

особистості, дієва участь у суспільних перетвореннях тощо;

– розвиток почуття громадянськості: відповідальності перед собою як громадянином та перед країною, як демократичною державою;

– сучасні стандарти верховенства права, пріоритету прав і свобод людини та громадянина, принципи демократії тощо;

– формування нового світогляду незалежного українського народу, фундаментом якого виступає патріотизм;

– необхідність створення реальних можливостей для використання прав та свобод громадян;

– соціальна роль та спосіб життя людини;

– перетворення населення в єдиний народ – громадянське суспільство, яке має фактичні підстави розраховувати на державний захист від внутрішніх та зовнішніх загроз.

2. На сучасному етапі європейського розвитку України надзвичайно актуальним є дослідження питань пов'язаних з правовим регулюванням суспільних відносин, ефективність яких у соціально-економічній і соціально-політичних сферах насамперед залежить від того, наскільки свідомо, а, відповідно, й активно, будуть брати участь в цьому процесі усі соціальні групи населення. Адже саме соціальній активності громадян повинна відводитись провідна роль у всіх галузях життя сучасного українського соціуму, оскільки це явище сприяє підвищенню ефективності законодавчої діяльності, удосконаленню практики застосування юридичних норм, реалізації завдань, поставлених в тому числі і перед державою та її органами управління.

3. Розглядаючи питання правової активності громадян необхідно зазначити, що дії будь-якого правового припису, вимоги, заборони чи дозволу здійснюються особами свідомо. Окремий індивід, група, яким адресовані правові приписи не можуть змінити зміст цих вимог. Але у них виникають в кожній окремій правовій ситуації індивідуальні цілі, мотиви, інтереси, своя воляова активність. Ефективність правового регулювання в суспільстві значною мірою залежить від характеру взаємодії суспільних цілей, інтересів і

мотивів з індивідуальними, що можуть їм відповідати або суперечити.

4. У сфері правового регулювання правові інтереси пов'язуються з правовою ціллю через систему правових мотивів, що розкривають психічне ставлення людини до вихідних спонукаючих сил та наслідку правової діяльності. У процесі формування особи відбувається її ознайомлення з певними правовими вимогами та нормами, зіставлення своїх вчинків та дій із взірцями, моделями поведінки, зафіксованими правовими нормами. На цій основі виробляється оціночне ставлення людини до юридичних вимог, правових цінностей.

5. Варто також зазначити, що вагомим фактором, який здійснює суттєвий вплив на формування громадянської свідомості, є правова освіта громадян. Основною метою останньої є піднесення рівня правової культури соціуму та якісно нове покращення системи правової освіти в цілому, здобуття громадянами необхідного рівня правових знань, вироблення у них поваги до права. Завданнями правової освіти в Україні є: піднесення рівня правової готовності соціуму, насамперед учнівської та студентської молоді, викладачів правових дисциплін, створення оптимальних умов для здобуття населенням знань про свої права, свободи та обов'язки, інформаційна пропаганда суспільства щодо правової діяльності держави, загальне ознайомлення населення зі законодавством, гарантування безперешкодного доступу осіб до джерел правової інформації, удосконалення системи правової освіти, збереження та розвиток традицій у правничій галузі.

6. Констатуємо, що громадяни повинні більш активно цікавитися політичним життям своєї держави та контролювати за допомогою самостійної участі, створення різноманітних громадських організацій, процес створення самої законодавчої норми, винесення її на публічне обговорення, а не ставати учасниками цього процесу по факту, де вже права та обов'язки громадян будуть встановлені, а міра відповідальності визначена. Адже, від вміло налагодженої системи кореспонденції прав та обов'язків громадян залежить упорядкування суспільних відносин та уникнення конфліктних ситуацій, які в подальшому

можуть призвести до негативних наслідків для усього суспільства. Відтак, громадяни зобов'язані відчувати відповідальність один перед одним та перед державою в процесі здійснення своїх прав та виконання обов'язків.

7. Кількісний показник засвоєних особою у певний період життєдіяльності правових цінностей набуває якісного значення і переходить до її правосвідомості. Кожен етап правової соціалізації особи має свої особливості, що характеризуються, як певними віковими особливостями, так і певною групою інститутів та агентів, ступінь інтенсивності впливу яких постійно регулюється.

Як відомо, рівень розвитку суспільства значною мірою залежить від рівня розвитку правосвідомості та правової культури його членів. Радикальні зміни в економічній, соціальній і політичній сферах обумовлюють зміни правового мислення і правової поведінки членів суспільства. Відтак, стабілізувати процес правової соціалізації можна лише шляхом постійного впливу на особистість з боку суспільних та державних інститутів, в основі якого покладено в співробітництво держави та особи, їх взаємну відповідальність.

8. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що успішним правове виховання буде лише тоді, коли його цілі та способи будуть об'єктивно обумовлені та відображатимуть реальний стан суспільства, тенденції і закономірності його економічного, соціального, політичного, правового та духовного розвитку. Адже правова свідомість особи – це відповідний якісний рівень знання права, знання системи своїх основоположних обов'язків, визнання їх вищою соціальною цінністю, розуміння їх необхідності та участі у внутрішній мотивації вчинків і дій особи, що досягається у процесі її успішної правової соціалізації.

РОЗДІЛ 4

ВЗАЄМОВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИ І ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ

4.1 Взаємовідповідальність особи та держави: поняття, структурні елементи, взаємокореспондентність понять

Для всебічного дослідження проблеми взаємної відповідальності особи й держави, насамперед, слід з'ясувати суть поняття “відповідальність”, його місце в сучасному суспільстві, вплив на демократичні процеси, на суспільні перетворення та оновлення всіх сфер суспільного життя та зв'язок цього поняття і інститутом обов'язки особи.

Відповідальність – складне загальносоціологічне явище. Будь-який конкретний вид відповідальності повинен розглядатися в певному контексті із загальним поняттям “відповідальність”. Вона проявляється у всіх сферах суспільного життя, де виникає необхідність регулювання відносин між різними суб'єктами суспільних відносин. Виступаючи як “зворотний зв'язок” людини і держави, громадянина і суспільства, відносини між якими регулюються певними соціальними нормами, відповідальність виражає можливість людини приймати самостійне рішення, орієнтуючись на ці соціальні норми.

Водночас відповідальність є одним із важливих соціальних і юридичних інститутів цивілізованого суспільства: вона безпосередньо пов'язана з правами та обов'язками громадян, із виконанням взаємно прийнятих зобов'язань різними суб'єктами, із рівнем розвитку правосвідомості, правової культури громадян у суспільстві тощо. Тому відповідальність можна кваліфікувати також як «певну міру свободи».

Таким чином, аналізуючи різні погляди на проблему відповідальності, її зміст та сутність, можна узагальнити, що це є складний феномен, який має різноманітні риси і форми прояву змісту, і тому передбачає необхідність

диференційованого підходу до характеристики відповідальності, зокрема соціальної, що пронизує взаємну відповідальність особи і держави, адже саме соціальна відповідальність характеризується свідомим здійсненням особою свого обов'язку перед суспільством, яке пов'язано з повелінням не тільки права, а й совісті суб'єкта, при цьому розуміючи, що невиконання обов'язку передбачає ту чи іншу ступінь осудження особи суспільством, групою людей, окремими членами суспільства.

У демократичному суспільстві сутність соціальної відповідальності ґрунтується не на класових постулатах, а на загальнолюдських цінностях, і нерозривно пов'язана із поняттям свободи: вони взаємопов'язані і не існують один без одного. Не можна жити в суспільстві й мати тільки права (свободи), і не мати відповідних обов'язків перед суспільством (відповідальності). Носій відповідальності повинен мати необхідну сукупність можливостей (свободи) для реалізації певних обов'язків. Єдність свободи й відповідальності відображається в єдності прав і обов'язків громадян. Особливого значення в сучасних умовах набуває не тільки чітке виконання обов'язків громадян, а й активне використання ними своїх прав.

Соціальна відповідальність проявляється в обов'язку держави визнавати, дотримуватися й захищати права і свободи людини і громадянина.

Варто зазначити, що доволі важким є питання взаємної відповідальності особи та держави. На наш погляд, можна дати таке визначення інституту взаємної відповідальності особи і держави: це такий діалектичний взаємозв'язок між особистістю та суспільством, що характеризується взаємними правами та обов'язками із додержання приписів правових норм, їх виконання, що тягне схвалення, заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм – обов'язок зазнавати несприятливих наслідків.

Механізм дії соціальної відповідальності передбачає взаємодію її суб'єктів і об'єктів, контроль за мірою виконання суб'єктом своїх обов'язків перед об'єктом, а також встановлення правоти чи провини в діяльності

суб'єкта.

Особливу роль у механізмі взаємної відповідальності відіграють такі важливі принципи права та соціальних взаємин загалом, як “взаємність” та “еквівалент”, які розкривають сутність механізму взаємної відповідальності суб'єктів взаємодії.

Початок еквівалентності обумовлений не тільки наявністю в кожного суб'єкта права на здійснення правомочностей і пов'язаних з ними обов'язків. Цим визначається також співрозмірність обсягу правомочностей і обов'язків. Їх диспропорції можуть порушити відносини формальної рівності сторін, вивести носіїв диспропорціональних, незбалансованих правомочностей і обов'язків із сфери права.

У демократичній, соціальній, правовій державі поняття “юридична відповідальність” полягає в обов'язку індивіда діяти відповідно до вимог суспільства, держави, колективу і водночас вимагати виконання певних обов'язків й іншу сторону. При цьому варто зазначити, що юридична відповідальність – це насамперед обов'язок діяти правомірно. В людини відповідальність виникає тоді, коли вона розпочинає виконувати свої обов'язки, а не тільки тоді, коли вона їх не виконує. Стверджувати, що відповідальність означає вчинки у відповідності із законами (обов'язок), призведе, з одного боку, до подвоєння термінології: одне й те ж явище одночасно називається і обов'язком і відповідальністю, а з іншого – до неясності у термінології: відповідальністю називається і сам обов'язок і наслідки його невиконання, що призведе до змішування різних процесів і явищ (прирівнення понять обов'язок і відповідальність).

Громадянська відповідальність передбачає тільки покарання та санкції, тому що в ній найважливішим є активність суб'єкта, його свобода. Громадянська відповідальність пов'язана з усвідомленням і виконанням морального обов'язку громадян, проявом творчості та активності, визнанням і позитивною оцінкою суспільством. Це означає, що право не тільки виражає принципи і норми моралі, а й активно їх підтримує і втілює в життя. Суб'єкти

юридичної відповідальності виконують свої обов'язки не лише під впливом примусових, каральних санкцій, правових заборон, що не виправдано звужують досліджуване поняття, заперечуючи можливість суб'єктів здійснювати вільний вибір та виконувати приписи правових норм не через страх бути покараним, а свідомо та добровільно, керуючись почуттям гідності, особистого та службового обов'язку, отримуючи задоволення від високопрофесійно виконаного обов'язку. Правові домагання громадян перетворюються у правомочність внаслідок того, що вони перебувають у нерозривному зв'язку з відповідними їй обов'язками. Дещо спрощено сприймають ці взаємини ті автори, які вважають, що характер цих зв'язків можна вичерпати таким визначенням: "правомочність одного суб'єкта є обов'язок іншого суб'єкта". Властивість нерозривності вказує на те, що суб'єкт не може мати правомочність (тобто він не може бути суб'єктом права), якщо він не має відповідний цій правомочності обов'язок. В. В. Мальцев зазначає, що відповідальність (у широкому розумінні цього поняття) – це, насамперед, усвідомлення свого обов'язку перед суспільством, державою характеру відносин, що виникають в процесі життєдіяльності людини. На його думку, поняття юридичної відповідальності в загальносоціальному плані можна розглядати в двох аспектах: а) як обов'язку, встановленому в законі здійснювати вчинки, що відповідають існуючому політичному ладу; б) як обов'язку, що виникає внаслідок правопорушень [104, с. 153-169].

Провідна роль у з'ясуванні змісту взаємної відповідальності особи і держави належить соціальній відповідальності, що характеризується взаємними правами та обов'язками. Вона включає в себе політичну, юридичну, моральну, громадянську, професійну відповідальність. У демократичній, соціальній, правовій державі сутність соціальної відповідальності полягає в обов'язку індивіда виконувати вимоги, які висуває йому суспільство, держава, колектив, і зобов'язувати виконувати обов'язки протилежну сторону. Що ж до позитивної юридичної відповідальності, то варто зазначити, що це добровільна форма реалізації юридичної відповідальності, що являє собою юридичний обов'язок

суб'єкта діяти у відповідності із вимогами правових норм. Вона виступає як регулятор суспільних відносин, по-перше, передбачає правомірну поведінку; по-друге, органічно пов'язана з почуттям обов'язку перед суспільством; по-третє, попереджує злочинність шляхом формування навичок і звичок правомірної поведінки. Тільки позитивна юридична відповідальність наповнює концепцію взаємної відповідальності особи і держави гуманним, демократичним змістом, пов'язує людину з її свободою.

Держава шляхом видання нормативно-правових актів покладає на себе обов'язки з установа та підтримки відповідного правового режиму, забезпечення права кожного громадянина на звернення до відповідного правоохоронного органу для захисту та відновлення своїх порушених прав. Проте громадяни мають і певні обов'язки перед державою, зокрема обов'язок підтримувати порядок в суспільстві, виконувати приписи держави, що ґрунтуються на законних підставах. І, якщо між особистістю та державою виникають певні суперечності, що є перепорою на шляху втілення в життя правових норм, тоді вступають в дію правозахисні механізми. До того ж основна мета держави – гарантії прав та користі індивіда, перед яким держава має ряд обов'язків, що призвело до появи у громадянина обов'язків перед державою і спрямованість його вчинків в інтересах держави та суспільства.

Так у Конституції України закріплено: “Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість” (ст.29); “Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань” (ч.1 ст.34); “Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання” (ч.1 ст.35) та інші [13].

При цьому необхідно врахувати, що Основний Закон надає людині свободу таким чином, щоб вона не могла бути використана проти інтересів суспільства, держави та інших громадян. Тобто, якщо у статті 29 Конституції України закріплено суб'єктивне право кожної людини на свободу та особисту недоторканість, це не означає, що людина може поводитись як заманеться, незалежно від чужої волі, без примусу. Таке розуміння свободи відповідає

обов'язку особи додержуватись Основного Закону, поважати права і свободи, честь та гідність інших осіб.

На основі вищевикладених понять можна зробити висновок: по-перше, що йдеться про можливість діяти або утримуватися від певних вчинків з тим, щоб забезпечити своє належне існування, свій розвиток, задоволення тих потреб, що сформулювалися; по-друге, зміст і обсяг цих можливостей людини залежить, насамперед, від можливостей усього суспільства, головним чином від рівня його економічного розвитку; по-третє, ці можливості за їх основними показниками мають бути рівними для всіх людей; по-четверте, вони не повинні відчужуватися, відбиратися, обмежуватися будь-чим, а також не можуть бути і предметом “дарування” з боку держави або будь-якої іншої організації, установи чи особи.

Надання правам та свободам юридичних гарантій є головним обов'язком і завданням будь-якої держави. Тобто їм надається юридичний стан через процедуру позитивізації. Це, в свою чергу, тягне за собою їх гарантованість через обов'язок всіх дотримуватись закону і захист цього закону силою держави.

Все це дає право говорити про якість закону з точки зору гарантій прав і свобод людини. Але закон сам по собі не може виступати гарантією прав і свобод людини. Щоб стати такою гарантією, йому повинні бути притаманні якісні риси, головними з яких, на наш погляд, є – якість закону з точки зору однозначності гарантування і єдність закону з практикою його застосування. У зв'язку з цим зростає значення законотворчості, яке спонукає говорити про те, що зростання вимог до законотворчої та законодавчої діяльності викликає появу обов'язків і вимог до законодавця та держави, які повинні бути закріплені у законі. Це буде істотною перешкодою проти свавілля у суспільному і політичному житті, що, в свою чергу, може бути визнано важливою та вагомою умовою гарантованості прав і свобод людини.

Руссо обумовив новий підхід до визначення людини у суспільстві і, як наслідок, якісно новий рівень взаємовідносин людина – держава. Природно

вільні і рівні люди створюють єдиний спільний організм, який одночасно є і єдиним цілим, з особистою владою та життям і збереженням за своїми членами особистої природної волі та їх юридичного стану. Тобто обумовлюється поява і визначення суверенітету особистості як особливої сфери самовизначення людини, де держава не тільки не має права регулювати, але й не може і не має права взагалі в неї втручатися [105, с.113].

Держава, яка утворена на принципах суспільного договору, діяльність якої є витокom спільної волі всіх громадян – втілює ідею народного суверенітету. В умовах панування суверенітету народу, окремий громадянин сам є учасником його формування і діяльності, що в свою чергу, є справжньою гарантією прав та свобод особи. Народовладдя визначається як влада народу, яка складається з окремих особистостей, функціонує та здійснюється у сфері політичних відносин суспільства. При цьому народовладдя базується на пріоритеті інтересів особистості та гарантії її прав і свобод. Інститут народовладдя постає основним гарантом прав і свобод людини та громадянина. Використання людиною своїх прав без відповідного виконання громадянських обов'язків характеризується Руссо таким, що призводить до руйнації політичного організму. Звідси і виникає необхідність примусового моменту у взаємовідносинах між державою і громадянином. Визначення існування обов'язків у суб'єктів правовідносин як фактора, що обумовлює реальне обмеження свавільної і некерованої поведінки суб'єктів правовідносин, дає нам право говорити про те, що обов'язок є нічим іншим, як гарантією прав та свобод людини [105, с. 123].

Але треба зазначити, що таке розуміння обов'язків породжує питання про можливість утиску, обмеження та невиправданої регламентації прав і свобод людини. Небезпеку таких наслідків Руссо нейтралізує твердженням про те, що обов'язок з тягара та обмеження переходить в якість гарантії прав і свобод людини [105, с. 131].

Із всього теоретичного доробку Руссо можна зробити висновок, що він виказав оригінальні ідеї, які можуть бути визнані як гарантії прав і свобод

людини. Серед них є обґрунтування пріоритету суверенітету народу; визначення суверенітету особистості; сприйняття інституту народовладдя, який визначається як влада народу та є основним гарантом прав і свобод людини та громадянина; визначення обов'язків як фактора, який реально обмежує порушення прав і свобод людини; визнання правової свідомості та правової культури людини, теоретичних правових знань та навичок як важливих активних форм забезпечення прав і свобод людини.

Таким чином, від ступеня глибини розуміння громадянами своїх прав і свобод, рівня правосвідомості, правової культури залежить ступінь їх громадянської активності, участі в здійсненні влади в управлінні державою, і нарешті, розвитку та вдосконалення інституту гарантій прав і свобод людини.

Як зауважує В.І. Лафитський, політичні гарантії прав і свобод людини та громадянина – це певні умови та засоби, які забезпечують реальне (фактичне) здійснення їх прав і свобод. Це – сукупність встановлених Конституцією норм, які виступають основним засобом захисту прав і свобод людини, а також певна система встановлених Конституцією правозахисних інститутів разом з основними принципами їх діяльності [106, с. 89].

Так, Конституція гарантує право на: заборону цензури, тобто обмежувальні заходи щодо здійснення свободи слова в засобах масової інформації (ч.3 ст.15); свободу думки і слова, вираження своїх поглядів і переконань (ч.1 ст.34); вільне збирання, зберігання та поширення інформації різними засобами (ч.1 ст. 34) [13].

Конкретні гарантії забезпечення права на інформацію встановлюються в Законі України “Про інформацію”. Відповідно до статті 10 вказаного закону це право забезпечується: а) обов'язком державних органів інформувати про свою діяльність та прийняті рішення; б) створення у державних органів спеціальних інформаційних служб або систем, що забезпечували б доступ до інформації; в) вільним доступом суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів; г) створенням механізму здійснення права на інформацію; д) здійсненням державного контролю за утриманням

законодавства про інформацію; е) встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію [107, с. 213].

Гарантування здійснення громадянами вказаних політичних свобод покладає і певні обов'язки на органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Це – надання громадянам громадських приміщень, вулиць, майданів, обмеження руху транспортних засобів, охорона працівниками правоохоронних органів, надання можливості широко розповсюджувати відповідну інформацію.

Праву громадян на особисте звернення, направлення індивідуальних чи колективних звернень відповідає обов'язок органів та посадових осіб, яким вони направлені, уважно, в установленому порядку та у встановлені строки розглянути їх і прийняти щодо них законні й обґрунтовані рішення. Анонімні звернення не розглядаються.

Сутність принципу реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини і громадянина (передбачені в ст.ст. 21-23, 56-64 Конституції України) [13] полягає в тому, що права, свободи, обов'язки і законні інтереси людини та громадянина повинні бути не тільки продекларовані в законодавчих актах, але й гарантовані усіма соціальними суб'єктами і, насамперед, державою. Для цього остання повинна створювати зовнішні і внутрішні механізми. Зовнішній механізм здійснення реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина характеризується постійним їх розширенням. Світова спільнота визнала права людини загальнолюдською цінністю.

Так, В. Я. Тацій та Ю. М. Тодика до економічних та соціальних гарантій відносять матеріальні умови і соціальне середовище, що забезпечують вільне використання людиною прав і свобод [108, с.144].

В. В. Кравченко об'єднує економічні і соціальні гарантії в одну групу, що передбачають наявність відповідного середовища і матеріальної основи, які б забезпечили реалізацію прав, свобод і обов'язків, наприклад, соціальної стабільності, динамічної економіки, відповідних виробничих потужностей,

належної інфраструктури [109, с. 101].

Таким чином, власність не тільки дає переваги тим, хто її має, а й покладає певні обов'язки. Захист інтересів власності не повинен перешкоджати ефективній природоохоронній діяльності. Принципове значення має положення Конституції відносно того, що власність зобов'язує власника використовувати свою власність не тільки в своїх інтересах, а й поважати інтереси інших людей, всього суспільства. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ч.7 ст.41 Конституції України) [13].

На думку вченого О. Г. Румянцева, соціальна держава – це характеристика, яка відноситься до конституційно-правового статусу держави, який передбачає конституційні гарантії економіки і відповідні обов'язки держави [110, с. 268].

З точки зору вчених М. В. Баглай, Б. Н. Габрічідзе принцип соціальної держави полягає в тому, що держава є і має бути виразником, представником суспільства, усього народу тобто як публічних, загальних інтересів, так і інтересів кожної людини та громадянина. Соціальною державою, як правило, вважається та держава, яка бере на себе обов'язок піклуватись про соціальну справедливість добробуту громадян, їх соціальну захищеність [111, с. 89].

За визначенням В. Ф. Погорілка соціальна держава має створювати умови для забезпечення громадян роботою, перерозподіляти доходи через державний бюджет, забезпечувати людям прожитковий мінімум, сприяти збільшенню числа дрібних і середніх власників, охороняти найману працю, піклуватися про освіту, культуру, сім'ю, охорону здоров'я, поліпшувати соціальне забезпечення тощо. Це своєрідні висновки з наслідків другої світової війни, з поразок і перемог у ній. Держава має боротися не з багатством, а з бідністю та заохочувати функцію власності. Необхідно надати соціальну орієнтацію (спрямування) всій економічній політиці держави, не перекреслюючи при цьому конкуренцію і економічну свободу, заохочуючи індивідуальну ініціативу [112, с. 678].

Держава взяла на себе зобов'язання створити умови для повного

здійснення громадянами права на працю, гарантувати рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності. Законом України “Про зайнятість населення” визначені економічні, правові та організаційні основи зайнятості населення України, його захисту від безробіття, а також соціальні гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю [113].

Важливу роль мають індивідуальні потреби людини, які визначають основні компоненти соціальної поведінки громадян. Крім того, реалізацію суб’єктивних прав можна розглядати і як процес досягнення результату, і як підсумок – фактичне набуття громадянином відповідних благ користування, розпорядження ними після відновлення, реалізація того, що було надано конкретною нормою права.

Делегуєчий обов’язок держави знаходить свій правовий вираз у вигляді встановлених гарантій.

На основі встановлених державою гарантій інших суб’єктів – органів держави, громадських організаціях, трудових колективах виникають конкретні обов’язки, які в своїй сукупності відповідають правам громадян.

Суб’єктом, який перш за все гарантує права та свободи, є держава. Згідно Конституції України, наша держава здійснює захист прав та свобод громадянина через всю систему державних органів [114].

Не секрет, що будь-яке соціальне право залишається фікцією, коли немає визначених умов для його здійснення. Для реальної реалізації суб’єктивних прав необхідно багато умов, в тому числі тих, що лежать за рамками права: економічних, політичних та інших.

В. Ф. Погорілко відносить юридичні гарантії до спеціальних і зазначає, що це – надання державою формальної (юридичної) загальнообов’язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і свободами [112, с. 457].

В. В. Мамонов під юридичними гарантіями розуміє закріплені правовими нормами права і свободи громадян, а також способи їх захисту. Закріплюючи права і свободи громадян, держава повинна встановити сувору відповідальність

за їх порушення, створити спеціальні органи (суд, прокуратуру, органи народного контролю та ін.) для захисту прав та інтересів громадян. Юридичні гарантії фіксуються в правових актах, які видаються державними органами, на першому місці серед яких є Конституція [115, с.63].

Цієї ж думки дотримується і В. М. Скобелкін, який вважає, що юридичні гарантії – це правові та організаційно-правові засоби і способи, за допомогою яких забезпечується реалізація прав та виконання обов'язків, передбачених законодавством. Вони представляють собою складну систему взаємодіючих елементів, що дозволяють організувати різностороннє забезпечення, яке охоплює різні стадії реалізації прав та обов'язків, захист від посягань, поновлення порушених юридичних прав [116, с. 67].

Юридичний обов'язок встановлює законну міру певної поведінки учасника даного (конкретного) правовідношення – носія цього обов'язку.

Зокрема Конституція України, юридично закріпила такі обов'язки громадян України як захист Вітчизни, незалежності, територіальної цілісності, шанування її державних символів (ст.65); кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст.66); кожен зобов'язаний сплачувати податки, щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік (ст.67); кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції, законів України, не посягати на права і свободи, честь та гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності (ст.68) [13].

Спеціальні гарантії передбачені у відповідних статтях другого розділу Конституції, присвячених основним правам і свободам. Наприклад, гарантіями невід'ємного права кожної людини на життя (ст. 27) виступають: вказівка на те, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя; що обов'язок держави – захищати життя людини; кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя й здоров'я інших людей від протиправних посягань. Реалізація права людини на повагу до її гідності (ст. 28) гарантується тим, що ніхто не може

бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям [13].

Матеріальні нормативно-правові гарантії прав і свобод особи являють собою головні принципи суспільного устрою, а також загальнообов'язкові правила поведінки суб'єктів суспільних відносин – держави, її органів та посадових осіб, громадських організацій, окремих індивідів, яким вони повинні слідувати для створення належних умов ефективної реалізації прав і свобод, попередження будь-яких порушень прав і свобод, а у випадках їх порушення для захисту і відновлення.

Гарантією прав і свобод особи виняткової ваги є заборона антиправового законодавства: “При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод” (ч.3 ст.22 Конституції) [13]. Це положення виступає запорукою стабільності та незмінності правового статусу особи, і в першу чергу її прав та свобод.

Кожному забезпечується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативні акти, які визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення. Нормативні акти, не доведені до відома населення у встановленому порядку, не є дійсними (ст. 57 Конституції) [13].

Країни, які є членами Організації Об'єднаних Націй, покладають на себе зобов'язання по втіленню основних положень підписаних ними міжнародних договорів з питань охорони та захисту прав людини. На них лягають зобов'язання щодо надання особам, які постраждали внаслідок порушення тих чи інших прав і свобод, цілого комплексу засобів по відновленню порушених прав. Згідно з Пактом про громадянські та політичні права, кожна держава – учасник Пакту зобов'язується забезпечити будь-кому ефективні засоби правового захисту. Питання засобів і механізмів захисту прав людини самостійно регулюються правовою системою кожної держави і обумовлені різними факторами: рівнем розвитку демократії, суспільного ладу, історичних традицій тощо [117, с. 98].

Крім цього, держави – учасники міжнародних угод з прав людини повинні брати активну участь у всіх міжнародних заходах, пов'язаних із захистом прав людини, а саме: розробляти і приймати міжнародні договори та інші документи про права людини; неухильно їх виконувати у власній країні, сприяти їх здійсненню в інших державах; здійснювати міжнародний контроль за виконанням міжнародних норм про захист прав людини тощо. Таким чином, співробітництво держав в галузі охорони та захисту прав людини спрямоване в кінцевому рахунку на забезпеченні найбільш повного і всебічного гарантування прав і свобод в національному законодавстві та на практиці [118, с. 97].

З одного боку, таке становище не можна назвати задовільним, адже, в першу чергу, це негативно впливає на закріплення гарантій прав і свобод людини. А з іншого – юридичне закріплення гарантій прав і свобод людини, які виступають обов'язком держави, її органів та посадових осіб, громадських організацій і населення створює належні умови для найбільш повного використання кожним індивідом соціальних благ, служить певним стимулом для вдосконалення конкретних економічних, політичних, соціальних, ідеологічних умов та здійснення реальних перетворень в тих сферах, які в сукупності утворюють загальносоціальні умови гарантій прав і свобод людини та громадянина.

Соціальні гарантії – це умови, способи і засоби, сукупність яких сприяє належній реалізації заходів соціального характеру для здійснення відповідних прав і свобод особи. Вони забезпечуються соціальною політикою держави, адже згідно ст.1 Конституції, Україна є соціальною державою.

Основним Законом України та похідними від нього нормативними актами передбачені такі соціальні гарантії:

1) гарантія права на працю, яка зобов'язує державу створити належні, надійні умови для здійснення цього права (ст. 43). Оплата праці має бути не нижче встановленого державою мінімального заробітку. Однак, в сучасних умовах, дані гарантії ще не спрацьовують в повній мірі;

2) гарантія права на страйк передбачає, що той, хто працює має право на

страйк, для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ч.1 ст. 44). Заборона страйку можлива лише на підставі закону, у суворому порядку;

3) в Україні для тих, хто працює, гарантується право на відпочинок (ст. 45);

4) гарантія права на соціальний захист громадян України, що включає забезпечення їх у разі втрати працездатності (повної, часткової, тимчасової), втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості та інших випадках, передбачених законом (ч.2 ст.46) [13].

Вказана гарантія забезпечується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок фізичних, юридичних осіб та інших джерел соціального забезпечення.

Проте, соціальний захист в даний час є однією із найболючіших тем в державі. Необхідні нові конструктивні підходи для розроблення дієвого механізму соціальних гарантій;

5) гарантування права на житло, яке зобов'язує державу створювати умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність чи взяти в оренду (ч.1 ст.47). Окрім того, громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою, органами місцевого самоврядування безплатно або за доступну для них плату відповідно до закону (ч.2 ст.47);

б) гарантування права на достатній життєвий рівень кожної людини, яка включає достатнє харчування, одяг, житло (ст.48). Однак, теперішній соціально-економічний стан країни не дозволяє повною мірою гарантувати і забезпечити реалізацію цього конституційного права кожній людині. Для підтримання життєвого рівня населення необхідно проведення цілого ряду взаємопов'язаних заходів, спрямованих як на стимулювання збільшення виробництва споживчих товарів, так і на підвищення доходів громадян;

7) гарантія права на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування, яка є однією із ключових, бо життя і здоров'я людини є найвищою цінністю (ст.49) [13].

Крім законодавчого регулювання, охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних медико-санітарних та оздоровчо-профілактичних програм.

Ефективність і доступність медичних послуг забезпечується державою шляхом сприяння розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, надання безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних установах охорони здоров'я.

Гарантія права кожної людини на сприятливе навколишнє середовище і екологічну безпеку є необхідною умовою здоров'я людини. Свідченням небезпечних для людства екологічних наслідків є Чорнобильська катастрофа.

Згідно з Основним законом обов'язком держави є забезпечення екологічної безпеки, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу (ст.16). Державою гарантується відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, вільний доступ до інформації про стан довкілля, продуктів харчування та предметів побуту (ст.50) [13];

8) держава гарантує право на шлюб. Бере обов'язок на себе по охороні сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (ст.51). На державу покладається утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Держава заохочує та підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей (ст.52) [13]. Вищенаведені соціальні гарантії передбачені у багатьох міжнародних документах, які мають місце у всьому цивілізованому світі. Отже, соціальні гарантії є сукупність способів та засобів, які спрямовані на здійснення відповідних соціальних благ особи.

Юридичні гарантії – це сукупність умов та спеціальних правових способів та засобів, за допомогою яких забезпечується безперешкодне здійснення прав і свобод їх охорона та захист. У зв'язку з чим їх поділяють на гарантії реалізації, охорони та захисту.

Важливо звернути увагу на те, що феномен соціальної державності прямо вказується з проголошенням певного набору соціальних прав у всіх випадках

без виключення. П. М. Рабінович наголошує, що держава фактично набуває характеристики “соціальна” тоді, коли, ставлячи собі за мету реалізацію права людини на гідне життя, покладає на себе обов’язок щодо виконання значної за обсягом соціальної функції – “проведення соціальної політики, спрямованої на розробку і здійснення системи реформ і заходів соціального захисту населення” [119, с. 11-18].

Власне ми і зробили цей короткий екскурс в історію розвитку конституціоналізму з тим, щоб наочно продемонструвати зв’язок держави з конкретними правами людини і громадянина та провести взаємокореспондентність поняття взаємовідповідальності особи та держави в сфері виконання обов’язків

4.2 Інститут взаємовідповідальності особи та держави в умовах розвитку правової держави в Україні

Згідно ст. 1 Конституції Україна є правовою, демократичною державою [13]. У зв’язку з цим постає запитання, як співвідносяться між собою обов’язки особи з ідеями правової держави, адже остання характеризується тим, що в ній на перше місце виходять принципи гарантованого користування правами і свободами, їх всебічного забезпечення, підкреслюється пріоритет прав і свобод перед обов’язками. Отже, чи відіграватимуть основні обов’язки важливу роль в процесі побудови в Україні правової, демократичної держави?

Відповідно до Конституції Україна визначається правовою та держава, в якій людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, безпека і недоторканність визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи та гарантії цих прав визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3) [13]. Причому держава поряд із утвердженням і забезпеченням прав і свобод відповідає перед людиною за свою діяльність, і ця відповідальність у відповідності до букви Основного Закону носить односторонній характер.

У зв’язку з наведеним влучно буде навести для прикладу твердження

Гегеля, який вважає: “Якщо б у однієї сторони були всі права, а в другій всі обов’язки, то ціле розпалось би”. [120, с. 345].

На наш погляд, підставою відповідальності особи перед державою є порушення нею своїх обов’язків, їх неналежне виконання, невідповідальне до них ставлення.

Утвердження людини як найвищої соціальної цінності в умовах правової держави пронизує всі сфери суспільного життя, визначає принципи відносин держави і громадянина, характер її зобов’язань перед людиною. Держава повинна всебічно сприяти розвитку свободи особи, визначати сферу індивідуальної автономії, стимулювати здібності людини до творчості, прагнути до найбільш повного задоволення матеріальних і духовних потреб громадян, сприяти реалізації їх прав і законних інтересів, організовувати широку соціальну і юридичну охорону особи, її честі і гідності. Але в правовій державі повинні бути не тільки механізми, які б захищали права і свободи громадян від посягань з боку держави, її органів, але й механізми відповідальності громадян перед державою за невиконання покладених на них обов’язків, недотримання приписів закону і його обмежень. Правова держава не може ґрунтуватися на односторонній відповідальності тільки держави. Вона не може бути правовою при умові визнання пріоритету права, якщо цей пріоритет права не буде визнаватися громадянами. Взаємовідповідальність, взаємоповага і партнерство повинні панувати у стосунках між державою і громадянином у правовій державі. Демократія передбачає взаємну відповідальність суспільства і особи, особи і держави. Розгортання ж демократії просто повинне пов’язуватись з обопільно підвищеними вимогами: взаємовідносини громадян з державою характеризуються постійно зростаючою відповідальністю держави, її органів і посадових осіб перед суспільством, особою і одночасно особи перед суспільством, державою, співгромадянами.

Юридична відповідальність громадянина за невиконання або неналежне виконання ним своїх обов’язків в правовій державі – поняття широке і складне, що включає в себе різні аспекти – об’єктивні і суб’єктивні, суспільні та

індивідуальні, позитивні і негативні тощо. Вона є необхідною умовою свободи особи, особливо в частині, яка забезпечується правовими нормами. В правовій державі бути юридично відповідальним означає чесно, добросовісно, акуратно виконувати все, що приписано законами держави (позитивна відповідальність). Отже, пріоритет прав людини як характерна ознака правової держави не знімає з неї (людини) відповідальності за належне використання своїх прав і свобод, реалізацію основних обов'язків і одночасно покладає відповідальність за створення належних умов для їх здійснення на державу. Складається особливий правовий зв'язок: взаємна відповідальність держави і громадянина, яка не порушує свободи останнього, а лише прагне розумно узгодити свободу всіх членів суспільства. Велика роль при цьому належить обов'язкам особи, які стають тим необхідним компонентом, що урівноважує в правах і обов'язках і особу і суспільство, наближує їх до розумної моделі взаємозв'язку, заснованого не лише на обов'язках держави, але й громадян по відношенню до останньої. При цьому слід враховувати, що громадянство – це постійний правовий зв'язок особи і Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов'язках, а “система взаємних прав і обов'язків людини і громадянина створює правову основу їх взаємної відповідальності, що є теж ознакою правової держави” [121, с. 65].

Таким чином, обов'язки особи – це свого роду правова форма взаємозв'язку громадянина і держави. Взаємозв'язок, опосередкований обов'язками, носить стійкий і зворотній (компенсаторний) характер. Для характеристики основних обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави визначальним, на наш погляд, є підкреслення уваги щодо наступного. Виходячи із пріоритету прав і свобод людини над державою, проголошеного ст. 3 Конституції України [13], можна дійти висновку, що обов'язки людини перед державою впливають, в першу чергу, із обов'язків держави перед людиною, тобто обов'язки людини є похідними від обов'язків держави. Ті блага, які надає людині держава, є підставою обов'язків людини. Цілком природно, що держава вправі формулювати свої вимоги до громадянина, матеріалізуючи їх в правовій

формі. Так, кожен громадянин має право вимагати від держави захисту його життя, свободи і власності (і це є обов'язком останньої згідно ст.ст. 3, 13, 27 Конституції України) [13], при цьому, як наслідок, – внесення коштів у вигляді обов'язкових платежів для функціонування публічної влади та забезпечення благополуччя всього суспільства, захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України становить зворотний обов'язок людини. Низку таких прикладів можна продовжити.

З іншого боку, обов'язки особи виступають (служують) юридичним засобом, який використовує держава для виконання своїх різноманітних функцій. Цей інструмент в “руках” останньої є доволі дійовим і важливим, з огляду на ті завдання і цілі, які стоять перед Українською державою на сучасному етапі.

Стосовно предметів відання держави І. Л. Бачило виділяє такі групи функцій: 1) організація і захист території і простору; 2) забезпечення суверенітету і міжнародне співробітництво; 3) правовий і соціальний захист населення; 4) забезпечення економічного розвитку країни; 5) забезпечення соціального розвитку країни; 6) здійснення законотворчої і правоохоронної діяльності; 7) організація системи органів, взаємодія із інститутами громадянського суспільства і структурами самоуправління [122, с. 161]. У свою чергу Ю. А. Тихомиров до функцій держави відносить: забезпечення політичної стабільності, регулювання економіки і підтримання підприємництва, сприяння розвитку освіти, науки і культури, охорона природи, забезпечення безпеки, міжнародне співробітництво [123, с. 24-32].

Запропоновані погляди щодо характеристик функцій держави можуть бути використані і для характеристики функцій Української держави.

Згідно ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу [13].

Відповідно до ст. 65 Основного Закону України захист Вітчизни,

незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком її громадян. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону. Згідно Закону України «Про внесення змін і доповнень в Закон України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [124] загальний військовий обов'язок встановлюється з метою забезпечення комплектування Збройних Сил України (на які згідно ч. 2 ст. 17 Конституції покладена оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності) та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також підготовка населення до захисту України [13]. Таким чином, конституційний обов'язок громадян України по захисту Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності України, однією з форм реалізації якого є військова служба, безпосередньо спрямований на виконання “найважливішої функції держави” по захисту суверенітету і територіальної цілісності України.

Здійсненню цієї функції держави сприяє і додержання громадянами правових заборон. Так, згідно ст. 37 Конституції України забороняється утворення і діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення [13]. Разом з цим додержання правових заборон має на меті не тільки захист суверенітету і територіальної цілісності України, її конституційного ладу, стабільності, але й охорону життя, здоров'я, честі, гідності, та інших благ і цінностей людини, її прав і свобод, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави. Так, використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян (ст. 41) [13].

Забезпечення економічної безпеки України Основний Закон відніс до найважливіших функцій держави. Однак, виконання цієї функції є також справою всього українського народу, тобто кожного громадянина держави. У

зв'язку з цим встановлюється, що “використання власності не може завдавати шкоди ... інтересам суспільства” (ч. 7 ст. 41), “не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція” (ч. 3 ст. 42) [13].

“Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки для життєдіяльності людини – невід’ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України”, – проголошується в преамбулі Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [125]. “Атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища”, – зазначається в преамбулі Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [126].

Відповідно до ст. 14 Конституції земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Згідно ст. 16 забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов’язком держави [13]. Екологічна безпека означає такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров’я людей (ст. 50 Закону) [125]. Виконанню цих обов’язків держави сприяють дотримання громадянами України таких конституційних положень, як: “використання власності не може ... погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі” (ст. 41), “кожен зобов’язаний не заподіювати шкоду природі, відшкодувати завдані ним збитки” (ст. 66) [13].

Згідно ч. 3 ст. 53 Основного Закону держава забезпечує збереження історичних пам’яток та інших об’єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами. Відповідно, кожен громадянин зобов’язаний не заподіювати шкоду культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки

(ст. 66), сприяючи, таким чином, здійсненню державою своїх завдань в цій сфері [13].

Згідно преамбули Закону України "Про освіту" [127] освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти крім усього іншого є "... збагачення ... інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями". Причому, відповідно до ст. 4 цього Закону Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства. Забезпечити вищезазначене покликана обов'язкова повна загальна середня освіта (ст. 53 Конституції). Держава гарантує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої освіти [13].

Законність і правопорядок – основа нормальної життєдіяльності держави і суспільства. Для підтримання законності і правопорядку в суспільстві необхідно, перш за все, щоб всі його члени суворо і неухильно додержувались Конституції і законів України, не посягали на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). Забезпеченню законності сприяє і додержання конституційних заборон (ст. 37), обов'язку громадян при реалізації права на збори збиратися мирно і без зброї, завчасно сповіщати про це органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст. 39) [13].

Конституція України встановлює, що кожний зобов'язаний сплачувати податки і збори, в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67) [13]. Це обґрунтована вимога до людини і громадянина, який проживає у суспільстві і користується благами державної діяльності. Саме за допомогою податків держава забезпечує виконання загальносоціальних програм, безпеку громадян, розвиває економіку, освіту, науку і культуру, охорону здоров'я в інтересах усього суспільства. Від виконання обов'язку сплачувати податки і збори в значній мірі залежить виконання державою своєї соціальної функції, забезпечення широкого здійснення громадянами прав і свобод в

соціально-економічній сфері, інших видів державної діяльності, обороноздатності і т. ін. Слід зазначити, що тривалий час Конституцією України не передбачалося як основний обов'язок громадян сплата податків і зборів та подання декларацій про їх майновий стан. Розвиток приватної власності, свобода підприємництва і, що важливо, значне звуження сфери державної власності, яка слугувала в радянський період виконанню різнобічних функцій держави, призвело до необхідності закріплення в Основному Законі України якісно нового обов'язку громадян України. На сучасному етапі цей обов'язок набуває важливого значення.

Таким чином, соціальна цінність обов'язків особи, як правової форми взаємозв'язку особи і держави полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій і в цьому плані покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності і правопорядку, виконанню державою соціальної функції.

Продовжуючи подальший пошук паралелей і зв'язків між обов'язками особи і процесом побудови в Україні правової держави, не можна не звернути увагу на наступне. В країнах розвинутої демократії Західної Європи та США, які по праву вважаються правовими і де функціонує розвинуте громадянське суспільство, у людини багато прав і, як правило, три основні обов'язки: 1) платити податки; 2) служити в армії, якщо вона не професійна; 3) поважати права інших громадян [117, с. 87]. Ці обов'язки безпосередньо закріплені в конституціях. Всі ж інші встановлюються на рівні поточного законодавства, але і їх небагато. Отже, український законодавець мав можливість врахувати досвід країн Західної Європи і встановити таку ж кількість обов'язків, щоб не тільки конституційні права і свободи відповідали стандартам правової держави, європейським зразкам, але й обов'язки. За Конституцією України 1996 р. обов'язків у людини і громадянина майже втричі більше, ніж у конституціях країн Заходу.

Виникає запитання: чому це так? Відповідь на нього дозволить встановити фактори і чинники, які вплинули на кількісний склад основних обов'язків в Конституції України. В свою чергу, це дасть змогу виробити практичні рекомендації щодо встановлення на конституційному рівні оптимального обсягу обов'язків і показати тенденції їх конституційного регулювання на найближчу перспективу та в стратегічному плані.

Незважаючи на проголошення України правовою державою, сьогодні це швидше мета, ніж реальність. Процес побудови в Україні правової держави ускладнюється тим, що наша держава знаходиться на перехідному етапі свого розвитку, а це супроводжується тривалою системною кризою усіх сфер суспільного життя: економічної, політико-правової, духовної, ідеологічної. Тому не випадково український законодавець заклав в Основному Законі України 1996 р. відповідну кількість обов'язків, намагаючись з їх допомогою привнести в життєдіяльність суспільства порядок, дисципліну, організованість, які є неодмінними умовами побудови правової держави.

Звертає на себе увагу й те, що в Конституції України встановлено обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, а не, скажімо, обов'язок поважати права і свободи інших людей. Це також є свідченням законодавчого усвідомлення того, що низький рівень правової культури громадян України дає підстави сподіватися, що саме обов'язок "не посягати", на даний момент є більш прийнятним для громадян України, ніж обов'язок поважати права і свободи.

Тому, для України на сучасному перехідному етапі її розвитку найбільш оптимальною є модель закріплення вимог суспільства до людини як правового обов'язку, імперативу, а не принципу, як це зроблено в країнах з високим рівнем правової культури громадян. Причому, важливо також законодавчо передбачити і відповідальність за їх неналежне виконання, оскільки суспільство з низьким рівнем правової культури часто спотворено використовує принцип: "немає відповідальності без вказівки на це в законі".

Одним із чинників, який суттєво вплинув на кількість основних

обов'язків особи за Конституцією України є те, що в Україні ще не склалося громадянське суспільство, яке сформувалося на Заході, як царина, в якій люди є вільними від необґрунтованого втручання в їх приватну сферу з боку держави. Як відомо, Гегель вважав, що в громадянському суспільстві кожний для себе – ціль, все ж інше для індивіда – ніщо [120, с. 228]. Ж.-Ф. Ревель визначав громадянським суспільство як таке, що складається із громадян, які діють у всьому за власною ініціативою, поза актами держави і поза відповідальністю перед державною владою [Цит. за: 122, с. 85]. Д. Грін називав громадянське суспільство добровільним “царством загальної активності”, керованим почуттям обов'язку людей по відношенню один до одного і до соціальної системи свободи в цілому [Цит. за: 122, с. 85]. “Логічно, що при цьому громадянське суспільство має відмінні від держави пріоритети”, – стверджує В. Речицький. Якщо для держави ними залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність. Таке розмежування пріоритетів має глибокий характер і структурно визначає зміст більшості конституцій [128, с. 90]. Свідченням цьому є і підхід західного законодавця щодо регулювання на конституційному рівні обов'язків людини.

“Цілі держави хоч і широкі, проте обмежені. Традиційно ними є безпека, щастя і збереження як суспільства в цілому, так і його окремих частин”, – писав П.-А.Гольбах. Але “на практиці сучасні уряди дедалі більшою мірою турбують стабільність і порядок” [129, с. 83], і обов'язки людини і громадянина є знаряддям досягнення цього. Тому є зрозумілою (виходячи із пріоритетів держави) політика України та країн колишнього Союзу РСР щодо конституційного закріплення широкого кола основних обов'язків. Іншим є стан речей в громадянському суспільстві, де обов'язки громадян перед державою зведені по суті до законослухняності і сплати податків. “Але це такі обов'язки, які, з одного боку, забезпечують існування і ефективне функціонування самої держави, а, з іншого, – визначають в принципі (разом із гарантованими правами) чіткий і рівний соціально-правовий статус особи в суспільстві” [129,

с. 196]. Велика ж кількість обов'язків розглядається “гальмом” в досягненні щастя, тобто як чинник, що сковує прояви ініціативи, творення, динамізму, спонтанної активності особи в цілому. На думку Г. Спенсера, будь-яке втручання в активність громадян в більшій мірі, ніж це необхідно для забезпечення їх свободи, є “пропозицією покращення життя за рахунок руйнування фундаментальних умов його існування” [Цит. за: 129, с. 265].

“Оскільки інтереси прогресу вимагають цінити громадянську свободу вище за державний порядок...” [Цит. за: 129, с. 154], остільки лише при мінімальному державному втручанні в неї можливий справжній розвиток особистості, прогрес в цілому. “Хочемо ми цього чи ні, – писав Е. Шеварднадзе, – але всі ми рухаємося до утворення глобального громадянського суспільства, заснованого на праві” [130, с. 8]. На думку Н. Г. Шурухнова, основною загальноцивілізаційною закономірністю розвитку суспільних відносин є рух до більшої свободи, рівності все більшої кількості людей [131, с. 100-105]. При цьому саме “права людини повинні стати в новому столітті не тільки орієнтиром у вирішенні глобальних завдань, в подоланні протиріч між різними типами цивілізацій і культур, між індивідуалізмом і солідаризмом, свободою і рівністю. Вони покликані сприяти вирішенню одного з найважливіших завдань – забезпеченню стійкого розвитку сучасного світу”, – вважає О. О. Лукашева [132, с. 89-100]. Тенденцією у розвитку прав людини як правового інституту О. В. Петришин бачить у поступовому, але невпинному розширенні можливостей за рахунок включення до їх складу нових прав і свобод [133, с. 39-42].

Таким чином, розвиток громадянського суспільства в Україні об'єктивно буде вимагати і призведе до зменшення кількості обов'язків людини і громадянина, оскільки “взаємозв'язок громадянського суспільства і держави проявляється в тому, що чим сильніше громадянське суспільство, тим менш помітною є роль держави. І навпаки – нерозвинуте громадянське суспільство призводить до надмірного посилення держави, яка поглинає суспільство” [134, с. 39-42]. Такою вбачається основна загальноцивілізаційна тенденція розвитку

обов'язків особи в Україні, таким є магістральний її напрямок. Поки ж Україна лише стала на шлях побудови громадянського суспільства і на початковому, перехідному етапі його становлення роль держави залишатиметься помітною. Відповідно, помітною залишатиметься і роль основних обов'язків в регулюванні суспільних відносин.

Радянський досвід засвідчив, що велика кількість обов'язків особи, перш за все по відношенню до держави, встановлених в Конституції, не завжди є показником її демократичності. В цьому аспекті слід погодитись із Дж. С. Міллем, який писав: “Людство виграє набагато більше, якщо воно надасть кожному свободу жити за власним розумінням, ніж коли буде примушувати кожного жити за розумінням інших”, а “свобода особи повинна бути обмежена лише в тій мірі, коли б [вона] не могла слугувати порушенню суспільного (громадського) добробуту” [135, с. 29]. “Правовий порядок, – відзначав Б. А. Кістяковський, – є конституційна система відносин, при якій всі особи даного суспільства володіють найбільшою свободою діяльності і самовизначення” [136, с. 56]. На думку В. Буткевича, юридична система функціонує нормально, коли містить 5-10 відсотків норм-заборон і 10-15 відсотків норм-зобов'язань. Якщо їх відсоток значно більший, то це прямий шлях до антидемократичної, тоталітарної чи подібної держави [137, с. 20-48].

На наш погляд, процес побудови в Україні правової держави повинен характеризуватися не великою кількістю основних обов'язків і не звуженим характером їх конституційного закріплення, а гармонічним поєднанням основних прав і свобод людини з їх обов'язками, що передбачало б надання особі певного простору, свободи в діяльності, тобто таку комбінацію прав і обов'язків, яка б забезпечувала якнайповніший розвиток її особистості, сприяла утвердженню принципів соціальної справедливості, і одночасно підвищенню морально-правової свідомості та відповідальності громадян. Як писав з приводу оптимального простору свободи С. Лем, надлишок свободи – небезпечна річ: мало свободи – погано, багато свободи – також погано [138, с. 20-48]. Вважаємо, що необхідне оптимальне, гармонійне поєднання прав і обов'язків, адже, за

словами Б. С. Ебзєєва, попереднє суспільство було зруйновано в значній мірі саме тому, що виявилось нездатним знайти адекватне вирішення питання про співвідношення індивідуального і колективного, поєднання інтересів окремої людини і асоціацій людей [139, с. 113-122]. Звідси, “оптимальне, вивірене практикою, розумне і соціально обґрунтоване поєднання можливого і належного, дозволеного і забороненого, повноваження і домагання – той ідеал, до якого слід прагнути” [140, с. 174]. При цьому слід виходити з того, що “від правильного трактування ... співвідношення прав і обов’язків громадян в чималій мірі залежить правомірна поведінка людей в суспільстві, точне дотримання громадянами законів, повне використання ними своїх прав і разом з цим неухильне виконання своїх обов’язків...” [141, с. 98].

Крім цього, варто зазначити, що таке гармонійне і обґрунтоване поєднання прав і обов’язків сприятиме також ефективності правового регулювання і нормальному розвитку прав людини, стане важливою гарантією правового статусу особи, є умовою міцності конституційного ладу і стабільності самої Конституції. До того ж обґрунтоване поєднання суб’єктивних прав і юридичних обов’язків в структурі правового статусу особи є важливою гарантією практичної реалізації нормативних приписів. Гармонійне (оптимальне) поєднання прав і обов’язків (їх баланс) зовсім не означає, що “в парі” з кожним конкретним правом неминуче повинен бути обов’язок – найчастіше він мається на увазі. Більше того, конституційна практика країн розвиненої демократії свідчить, що кількість обов’язків, закріплених в конституціях, відчутно поступається за кількістю прав. Очевидно, мова повинна йти не про кількісний склад обов’язків, а про якісну сторону справи. Формулу органічної єдності прав і обов’язків, запропоновану у свій час К. Марксом, – “немає прав без обов’язків, немає обов’язків без прав” [142, с. 568] – не слід розуміти прямо, тобто так, що на противагу кожному праву неодмінно потрібно формулювати обов’язок і, таким чином, урівноважувати їх на своєрідних соціальних терезах. Відомо, що правові норми носять представницько-зобов’язувальний характер. Це означає, що будь-яка норма

містить презумпцію як права, так і обов'язку, незалежно від її формулювання в тій чи іншій статті. Отже, кожному праву, закріпленому в законі, відповідають певні основні обов'язки, які мають досить широкий зміст.

Гармонійне поєднання прав і обов'язків людини і громадянина – це не що інше, як гармонія інтересів суспільства, держави, колективу і особи. Гармонія прав і обов'язків людини і громадянина досягається за допомогою принципу “дозволено все, що прямо не заборонено законом”. Цей принцип відомий ще з часів римських юристів, і сьогодні він сприйнятий всіма більш-менш розвинутими правовими системами [143, с. 3].

В Конституції України 1996 р. цей принцип отримав закріплення в ч. 1 ст. 19: “правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством” [13]. В літературі деякі автори висловлюють жаль з приводу того, що законодавець України закріпив цей принцип не досить вдало. Адже конституційне закріплення отримала тільки його друга частина: “ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством”, і поза увагою залишилась його найважливіша перша частина: “все, що прямо не заборонено законом, те дозволено [13].

І все ж, незважаючи на неповне формулювання, “формула свободи” в Україні конституційно закріплена. На наш погляд, принцип “дозволено все, що прямо не заборонено законом”, зважаючи на те, що конституційні заборони – це різновид основних обов'язків, свого роду обов'язок утримуватися від вчинення відповідних дій, може тлумачитися таким чином: “дозволено все, що не є обов'язком, і не суперечить принципам моралі людського співжиття”. Дія і реалізація даного принципу забезпечуватиме максимальний простір для творчої активності, самостійності та індивідуальності особи, відповідатиме ідеям побудови в Україні правової, демократичної держави.

“Головний недолік радянського устрою життя полягав у тому, що він був спрямований проти автономно-особистісного начала в людині. Забороняючи робити все те, що не дозволено, він вкрай звужував канали людської

самодіяльності, можливості індивідуальної відповідальної поведінки, прирікав суспільство на застій і тугу” [144, с. 8]. Тому реалізація наведеного у попередньому абзаці принципу буде сприяти подоланню правового нігілізму громадян України, що так ускладнює побудову правової держави. На думку А. А. Потякина, одним із заходів подолання правового нігілізму повинна стати реорганізація системи нормативного та індивідуально-юридичного регулювання в суспільстві, в якій головне значення буде мати очищення правового простору від засилля заборонних зон, юридичне розкріпачення особи, надання їй максимуму юридичної свободи для самовираження [145, с. 359].

Варто зауважити, що конституція України встановлює вичерпний перелік основних обов’язків, адже “ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством”. Водночас “права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України, не є вичерпними”. З огляду на це, законодавцю треба дуже виважено підходити до закріплення в Основному Законі нових обов’язків людини і громадянина. Отже, існує питання, чи є оптимальною система обов’язків за Конституцією України, чи досягнуто нині гармонії прав і обов’язків?

“Всіляко страхуючи суспільство проти недопустимого звуження в ньому простору свободи, Конституція повинна виходити із національної традиції засвоєння останньої” [146, с. 317]. Саме це намагався зробити український законодавець, встановлюючи основні обов’язки громадян. Однак відомо, що “досягнення ефективного балансу свободи і традиції навіть в найкращих конституційних зразках ніколи не давалось легко” [147, с. 220]. Свідченням цьому є український досвід встановлення обов’язків особи. Які ж у нас традиції? Як в дорадянський період, так і в радянський – надмірна їх кількість. Знайти “золоту середину” справді важко, але законодавець схоже дещо наблизився до неї.

При цьому доречним буде зауважити, що останніми роками отримує розвиток інша крайність: проголошується безумовний пріоритет інтересів

особи над інтересами суспільства. В умовах падіння моральності, важкого економічного стану це може призвести до руйнування цілісності соціуму і конфліктів. Становлення в Україні конституціоналізму в значній мірі буде залежати від того, чи буде додержана міра між інтересами і потребами особи і суспільства [148, с. 237]. З цим не можна не погодитись. На жаль, “швидке руйнування тоталітарних механізмів управління призвело до того, що в результаті замість суспільства свободи, демократії і гуманізму було створено суспільство вседозволеності і свавілля”, а “відмова від командно-адміністративних регуляторів соціальних процесів призвела до применшення значущості суспільних інтересів і гіпертрофії приватних” [149, с.38-43]. Зрозуміло, що тривогу викликають саме результати непродуманої політики переходу від тоталітаризму до демократії, а не злам адміністративно-бюрократичної системи управління як такої.

В російській юридичній літературі досить обґрунтовано доводиться, що ідеологія “демократів-реформаторів” безоглядно орієнтувалась лише на права і свободи, досить часто не помічаючи таку неминучу сторону справжньої демократії, як законність і дисципліну, виконання обов’язків. Наприклад, у Конституції Російської Федерації 1993 р. в главі 2, яка називається “Права і свободи людини і громадянина”, говориться про обов’язки, але надто неадекватно у порівнянні з правами [150, с. 3]. “Інший небезпечний перекис – перевага, яка надається особистому перед суспільним, правам перед обов’язками, що можна охарактеризувати як нецивілізовану реакцію на тоталітарно-соціалістичний колективізм”, – зазначає О. В. Мартишин [150, с. 11].

Сьогодні ми визнаємо безумовний пріоритет особистих (приватних) інтересів перед загальнодержавними (суспільними). Однак, навряд чи, це можна вважати вірним. Адже при цьому відбувається небажаний процес автономізації індивіда, послаблення його реальних зв’язків з державою. Посилюється індивідуалізм. Все це веде до різкої поляризації суспільства на окремі соціальні групи, зв’язок між якими послаблюється. Це досить негативна

тенденція, несприятлива і для становлення сучасної української державності. “В морально-ціннісному плані ми вступили в стадію свого роду універсального егоїзму – індивідуального, корпоративного, регіонального, галузевого”, – обґрунтовано зазначає В. Є. Гулієв. “Різко знизився рівень суспільної солідарності, властивої справжньому вільному суспільству і людині” [151, с. 10].

О. В. Мартишин, полемізуючи на сторінках журналу “Государство и право” з В. А. Ржевським та А. В. Кисельовою, які обґрунтовують необхідність “закріплення в Конституції пріоритету прав людини перед правами будь-якої спільності” [152, с. 38], зауважує: “Теза про перевагу прав людини над інтересами суспільства уявляється абсурдною і анархічною. Таке ствердження заперечує необхідність свідомого обмеження свободи людини, яке лежить в основі права. До того ж, якщо права людини мають пріоритет перед “правами будь-якої спільноти”, то можна припустити, що вони в такій самій мірі володіють пріоритетами і перед правами будь-якої іншої людини. І те, й інше означало б повернення до “природного стану”. Але така постановка питання небезпечна підривом суспільної моралі.

На схожій позиції стоять також деякі інші вчені. На думку З. М. Черніловського, “буржуазна юриспруденція сходиться на тому, що тільки та держава може вважатися правовою, яка у своїх стосунках із громадянами прийшла до такого ступеню самообмеження, при якому “загальне благо” (Gemeinswesen) і благо кожної окремої особи утворюють “гармонійне ціле”. Разом з цим, – підкреслює науковець, – зв’язаність держави суб’єктивним інтересом не повинна вступати в протиріччя з правом законодавчої влади і підконтрольного їй уряду у здійсненні “об’єктивного інтересу” [153, с. 51]. “Демократичне суспільство як таке являє собою в першу чергу внутрішньо збалансоване і правозаконне співтовариство... Суспільство створює такі правові умови діяльності людини, щоб, переслідуючи власні інтереси, вона не могла утискати ні інтересів іншої людини, ні того локального (місцевого) співтовариства, в якому вона живе чи працює, ні суспільства в цілому. Іншими

словами, повинна бути створена система обмежень (виражених в різного роду обов'язках, заборонах, повноваженнях), які забезпечували б громадську дисципліну і, відповідно, повний мінімальний рівень соціальної гармонії” [154, с. 117].

У західній правовій теорії співвідношення інтересів знаходить свій вираз у теорії пропорційності (на цьому принципі будується конституційне право Німеччини, в Англії він має вираз “обґрунтованості”), згідно з якою органи влади не можуть накладати на громадян обов'язки, які б перевищували встановлені межі необхідності. Це означає також, що існує розумне співвідношення між цілями і засобами їх досягнення; що вибрані розумні засоби, які мають забезпечити досягнення мети; що збитки тих, інтереси кого зачіпаються, повинні бути пропорційними отриманому в публічних інтересах позитивному результату.

З теоретико-правової точки зору нове бачення співвідношення інтересів людини і суспільства, держави і людини може бути вирішене на шляху не протиставлення одних інтересів іншим, оголошення державних чи особистих інтересів пріоритетними, а шляхом встановлення реального співвідношення інтересів. Це співвідношення охоплюється не спрощеним поняттям переваги суспільного інтересу чи інтересів людини (останнє є реакцією на тривале домінування державних інтересів), а складним діалектичним поєднанням цих інтересів, яке враховує як пріоритет, так і паритет, баланс, узгодження, гармонізацію інтересів. В одному випадку існує пріоритет суспільних інтересів, в іншому – пріоритет особистих інтересів або поєднання особистих і суспільних інтересів [154, с. 108]. “Важливо, щоб, з одного боку, визнавалось і захищалось право кожного, і разом з цим визнавались і захищались права всіх, всього суспільства”, – адже, за словами Ю. М. Тодики, – дисбаланс інтересів – причина руйнівних соціальних процесів і революцій” [155, с. 162].

На наш погляд, важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу інтересів, забезпечення їх співіснування і розумного поєднання (гармонії) виступають обов'язки особи.

Це можна спостерігати, насамперед на прикладі відносин власності – центрального інституту громадянського суспільства. Конституція не тільки вперше закріплює економічну багатоманітність (ст. 15), але й непорушність права приватної власності (п. 4 ст. 41) [13]. Таким чином, існування приватної власності конституційно визнається загальним благом, тобто її наявність відповідає публічним інтересам. Посягання на неї є порушенням цих інтересів і може призвести до настання несприятливих наслідків. Право приватної власності, ті потреби, які особа задовольняє з її допомогою, не складають власне публічного інтересу. В цій якості виступає сама система відносин власності, яка прийнята суспільством і закріплена Конституцією, її стабільність. “Приватний інтерес власника існує самостійно і може бути реалізований його носієм на власний розсуд. Але в цьому він не абсолютно вільний: певна міра економічної свободи, міра дозволу також складають зміст публічного інтересу, оскільки реалізація приватного інтересу не повинна порушувати інтересів суспільства” [156, с. 96].

Отже, право приватної власності має свої законні обмеження, які встановлюються в інтересах всього суспільства. В даному випадку мова йде про публічні інтереси. Так, в п. 3 ст. 13 Конституції України записано: “Власність зобов’язує. Власність не повинна використовуватись на шкоду людині і суспільству”, а в п. 6 ст. 41 підкреслюється: “Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі” [13]. В даних нормах акцентується увага на недопустимість протиставлення приватного інтересу публічному. Це лише один з прикладів ролі обов’язків у забезпеченні балансу приватних і публічних інтересів, низку яких можна продовжити.

Згідно ч. 2 ст. 34 Конституції кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в іншій спосіб – на свій вибір [13]. Проте здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, а ст. 17 Основного Закону проголошує, що забезпечення

інформаційної безпеки є справою всього Українського народу, а тому і обов'язком кожного громадянина України [13]. Із гармонізації інтересів конкретної особи з інтересами інших людей, суспільства виходить ст. 23 Конституції України, де закріплено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [13]. Отже, вільний розвиток людини (приватний інтерес) можливий лише за умови додержання прав і свобод інших людей (інтереси інших людей) та обов'язків перед суспільством (публічний інтерес). На гармонійне поєднання приватних і загальносуспільних інтересів спрямоване і встановлення таких основних обов'язків як військового, захищати Вітчизну, територіальну цілісність і незалежність України, сплата податків і зборів. Податок – це та частина багатства, яку громадяни віддають державі і місцевим суспільно-правовим органам на цілі задоволення колективних потреб. “Податок має ... примусовий характер і служить для створення тих послуг, користь яких відчувається всіма жителями, і за своєю природою є неподільною” [157, с. 240]. Це тільки поодинокі приклади гармонії (оптимального поєднання) інтересів людини, суспільства і держави, яких в цілому мало б бути більше.

Саме “для того, щоб встановити гармонію між правами і обов'язками людини і попередити злочинну поведінку” угорський вчений Й. Віг виступає за прийняття Міжнародної декларації основних обов'язків людини, в якій пропонує закріпити досить широке коло обов'язків людини [158, с. 47].

На наш погляд, на сучасному етапі розвитку Української держави дисбаланс основних прав і обов'язків частково покривається тим, що в дійсності для більшості громадян права і свободи так і залишились декларативними (за винятком деяких політичних прав), а обов'язки сповна реальними. Однак це не виключає необхідності приведення їх до реальної гармонії, що передбачає підвищення дисциплінованості, організованості, відповідальності громадян.

Стан законності і правопорядку знаходиться в прямій залежності від того, наскільки добросовісно, чесно, активно виконують свої обов'язки учасники суспільного життя. Цей стан визначається суворою правомірною поведінкою всіх суб'єктів права, включаючи громадян. Навпаки, будь-яке ухилення від виконання юридичних обов'язків означає підрив, послаблення законності і правопорядку, може дезорганізувати нормальне життя суспільства. Порухення окремими громадянами і посадовими особами основних обов'язків означає, що в певних випадках закони “не спрацьовують”, не втілюються в життя, і, відповідно, законність і правопорядок не дотримуються. Таким чином, між законністю і дотриманням основних обов'язків існує прямий зв'язок, який впливає із самого розуміння законності, перш за все як дотримання Конституції і законів, а отже і закріплених в них обов'язків. І чим відповідальніше виконуються обов'язки, тим міцніші законність, правопорядок. І навпаки, стан беззаконня, що охопив українське суспільство, ставить на порядок денний необхідність здійснення більш рішучих кроків з боку держави для наведення елементарної законності в суспільстві, привнесення в суспільне і державне життя дисципліни, відповідальності, стабільності, безпеки тощо. “Верховенство Конституції передбачає встановлення системи правових вимог ... неухильного додержання, точного і однозначного виконання і застосування Конституції і законів України всіма державними та недержавними інституціями, громадянами” [159, с. 2].

“Головне завдання перехідного періоду полягає у встановленні елементарної законності, – зазначає О. В. Мартишин, – це необхідний перший крок до створення правової держави. Так було всюди: спочатку порядок встановлювався, потім він удосконалювався. Абсолютизм поступається місцю поліцейській державі, і вона поступово трансформувалася в демократичну і правову. В наших умовах прийшов час створювати в країні ефективно діючу поліцейську систему. Вона неминуче буде далека від досконалості, проте створить реальну основу для зміцнення елементарного правопорядку, поновлення втраченого контролю держави над суспільством, боротьби із

злочинністю, і особливо корупцією” [150, с. 13].

Викладене дозволяє стверджувати, що основними вимогами при встановленні законодавцем обов’язків мають бути:

а) обумовленість змісту та кількості основних обов’язків конкретно історичними обставинами, традиціями, ментальністю народу, рівнем правової культури і правосвідомості, станом законності і правопорядку в державі;

б) спрямованість на збалансованість інтересів конкретної людини з інтересами інших людей;

в) необхідність забезпечення справедливого балансу приватних та публічних (державних) інтересів.

Виходячи з цього, ми вважаємо існуючу систему обов’язків такою, що не зовсім відповідає вищевикладеним вимогам, а, отже, і не оптимальною, тобто такою, яка потребує свого удосконалення.

Отже, з одного боку, існуючий на момент прийняття Основного Закону України кризовий стан суспільства зумовив закріплення більшої кількості обов’язків громадян, ніж це має місце в країнах Заходу, що вже не відповідає стандартам правової держави, а, з іншого, поглиблення в суспільному житті кризових явищ ставить на порядок денний багато питань про необхідність удосконалення існуючої системи обов’язків в напрямку їх збільшення. Таким чином, бажаною була б тенденція до збільшення кола основних обов’язків людини і громадянина. Збільшення їх кількості розширить правову базу для подальшого зміцнення законності і правопорядку, сприятиме збалансованості інтересів людини і суспільства, громадянина і держави.

Зазначимо, що удосконалення існуючої системи основних обов’язків передбачає не тільки приведення їх в гармонію з правами і свободами, тобто збільшення їх кількості, але й створення ефективних механізмів і умов для їх практичного втілення в життя. Чисто кількісне збільшення обов’язків – не становить вирішення проблеми їх належної реалізації. Як відзначалося вище, для країн розвинутої демократії достатньо і трьох основних обов’язків громадян для нормального функціонування соціуму. Очевидно, що тут

важливого значення набуває проблема їх належного виконання, яка знаходиться не лише в юридичній площині, а й далеко поза нею. Завдання держави буде полягати не тільки в тому, щоб при формулюванні системи прав і обов'язків оптимально відобразити, гармонізувати особисті і суспільні інтереси, але й в тому, щоб досягти цього в процесі їх реалізації.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

1. Пріоритет прав людини як характерна ознака правової держави не знімає з індивіда відповідальності за належне виконання обов'язків і одночасно покладає відповідальність за створення належних умов для їх реалізації на державу. Обов'язки особи – це правова форма взаємозв'язку особи і держави, яка обумовлює стійкий і зворотній його характер; соціальна цінність обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій, і в цьому плані покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності і правопорядку, виконанню державою соціальної функції.

2. В останні роки у взаємовідносинах громадянин-держава намітилась небажана на сьогодні тенденція надання переваг приватному інтересу особи над суспільними, загальнодержавними, що в ряді випадків веде до негативних наслідків. Важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу інтересів, забезпечення їх співіснування і розумного поєднання є конституційні обов'язки людини і громадянина. Однак сьогодні їх призначення не повною мірою використовується законодавцем. Тому обов'язки громадян необхідно збільшити і привести їх в більш гармонійне поєднання з правами, розширивши тим самим правову базу для подальшого зміцнення режиму законності в державі, поновлення втраченого взаємозв'язку держави і суспільства.

3. Основними вимогами до інституту обов'язків мають бути:

1) обумовленість змісту та кількості основних обов'язків конкретними історичними обставинами, традиціями, ментальністю народу, рівнем правової

культури і правосвідомості населення, станом законності і правопорядку в державі;

2) спрямованість на збалансування інтересів конкретної людини з інтересами інших людей, групи осіб;

3) необхідність забезпечення справедливого балансу приватних і публічних (державних) інтересів.

Виходячи з наведеного, ми вважаємо існуючу систему обов'язків за Конституцією України 1996 р. як таку, що не відповідає означеним вимогам, а отже, і не оптимальною, що потребує свого вдосконалення, яке передбачає, з одного боку, розширення їх кількості, тобто приведення в гармонію з правами, а з іншого, створення належних умов і засобів для їх ефективної реалізації.

4. В стратегічному напрямку, враховуючи загальноцивілізаційний процес, рух України до формування громадянського суспільства, побудови правової держави, основна тенденція в розвитку обов'язків особи вбачається у поступовому зменшенні їх кількості. Однак, на перехідному етапі, початковій стадії розбудови правової держави, становлення громадянського суспільства допустимою і бажаною є тенденція до збільшення кола обов'язків особи (найближча перспектива).

4.3 Обов'язки держави та особи: сфери взаємодії

Для того щоб здійснити аналіз питання взаємообумовленості обов'язків держави та особи, доцільно було провести таке дослідження беручи до уваги різні сфери суспільних відносин.

Для початку зупинимось на обов'язках держави та особи в сфері здійснення правової освіти населення.

Становлення України як демократичної, соціально – правової держави, формування засад громадянського суспільства, розвиток міжнародних відносин безпосередньо пов'язані із загальною потребою підвищення правової культури всіх верств населення нашої держави. У зв'язку з цим, саме життя на порядок

денний ставить питання подальшого задоволення потреб громадян у правовій інформації, розвитку правосвідомості населення. Правова освіта та правове виховання в дусі поваги до закону завжди було пріоритетним державним завданням. Таким воно залишається завжди, адже побудова відкритого демократичного суспільства можливе за умови знання законів, розуміння громадянами своїх прав та обов'язків.

Безумовно, всі нововведення у законодавчій сфері пересічному громадянину зафіксувати досить складно. Але нинішнє життя вносить свої корективи, коли людям певна юридична обізнаність або ж, я б назвала це правовою культурою, просто необхідна, чи то в захисті своїх прав та свобод, чи то в майнових, трудових спорах, у земельних правовідносинах, ну і, звичайно ж, оволодіння інформацією про систему обов'язків, якою наділена кожна людина, адже виконання свого обов'язку однією особою кореспондується у здійсненні права іншою. Відтак, кожен просто повинен знати свої юридичні права та юридичні обов'язки.

Мабуть, не буде суперечливою думка про те, що кожна дія людини – це не тільки право, а ще й наслідки. Тому так важливо обрати правову модель поведінки: слідкувати за своїми діями, аби вони не порушували права інших і не стали злочинними. Саме тому потребують вирішення на державному рівні питання розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про право.

Звичайно ж, зважаючи на високу вагомість і вплив на формування та розвиток суспільних відносин поставленого питання, держава просто зобов'язана проводити свою політику у сфері підвищення рівня обізнаності громадян щодо їхніх прав, гарантованих законодавством та сумлінного виконання ними своїх обов'язків. І тут варто зазначити, що певні кроки в цьому напрямку вже зроблені і продовжують робитись.

Для прикладу з метою оперативного вирішення питань координації та методичного забезпечення правової освіти, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 29.05.1995р № 366 (в редакції Постанови Кабінету

Міністрів України від 09.06.2011р № 627) утворена та діє Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення (далі – Всеукраїнська МКМР). Зазначена рада та її структурні утворення в регіонах, забезпечують виконання Державних та регіональних Програм правової освіти населення, координацію діяльності всіх структур, що є суб'єктами правоосвітньої діяльності, а також здійснюють методичне забезпечення цієї діяльності [160].

Всеукраїнська МКМР з правової освіти населення утворена для забезпечення взаємодії органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних закладів та закладів культури, наукових установ, видавництв та видавничих організацій, засобів масової інформації у сфері правової освіти населення, а також надання відповідної методичної допомоги [160].

Першочергового значення в системі правоосвітньої діяльності міжвідомчою координаційно-методичною радою з правової освіти населення повинно надаватись питанням забезпечення належного рівня правової культури та правової свідомості населення регіону шляхом охоплення різноманітними формами і методами роботи по правовому вихованню, популяризації чинного законодавства, наданню громадянам індивідуальних правових консультацій. З цією метою її діяльність повинна бути спрямована на:

- координаційне та методичне забезпечення заходів з правової освіти населення;
- організацію та проведення лекційно-пропагандистської роботи серед різних соціальних груп громадян з метою підвищення їх правової культури та правової свідомості, семінарів та засідань «круглих» столів щодо пошуку шляхів для покращення правоосвітньої, інформаційно – роз'яснювальної, правовиховної діяльності серед широких верств населення;
- участь суб'єктів правоосвітньої діяльності в організації та проведенні заходів правоосвітнього, правовиховного характеру в закладах освіти, культури та регіональних заходів право освітнього спрямування;

- вивчення стану організації правової освіти на державних , комунальних підприємствах, установах, організаціях, навчальних закладах, надання їм методичної та практичної допомоги в організації правової освіти;

- розроблення методичних рекомендацій та узагальнень позитивного досвіду з питань право освітньої, інформаційно – пропагандистської, правовиховної роботи;

- розвиток діяльності правових лекторіїв, гуртків, клубів;

- надання безкоштовної правової допомоги громадянам, консультацій та роз'яснень чинного законодавства;

- пропаганду юридичної літератури [160].

Особливо важливим фактором, що впливає на наслідки всієї право освітньої діяльності безумовно є виважений підхід до планування роботи конкретному регіоні, вибір необхідних, актуальних та конкретних тем для розгляду.

Враховуючи, що метою державної політики України у правовій сфері суспільного життя є побудова сталого громадянського суспільства і демократичної правової держави шляхом формування у громадян належного рівня правової культури та правової свідомості зусилля міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення повинні бути зосереджені на вдосконаленні форм і методів правоосвітньої та правовиховної роботи серед різних категорій громадян, підтриманні належної співпраці з цих питань з органами місцевого самоврядування, всебічному висвітленні правової проблематики через засоби масової інформації. І, на рівні великих міст, і районів повинні бути відпрацьовані основні напрями системного правового всеобучу населення, що включають в себе:

- підвищення рівня правової освіти державних службовців, працівників, органів місцевого самоврядування, депутатів, керівників підприємств, установ та організацій;

- діяльність шкіл, лекторіїв правових знань на державних підприємствах, в установах та організаціях, при сільських радах з підвищення рівня правової

обізнаності працюючого населення;

– проведення органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, їх структурними підрозділами, культурно – освітніми закладами різноманітних заходів з підвищення рівня правових знань широких верств населення;

– діяльність громадських організацій, засобів масової інформації щодо пропаганди правових знань;

– надання індивідуальної правової допомоги громадянам.

Для прикладу ще одним вагомим кроком у цьому напрямку є те, що, Міністерство доходів і зборів України проводить Всеукраїнську акцію «Права та обов'язки». Метою заходу є підвищення рівня обізнаності громадян щодо їхніх прав, гарантованих законодавством [161].

Всі платники, які здійснили візит до Центрів обслуговування платників в усіх регіонах України, отримали брошуру „Права та обов'язки платника податків та контролюючих органів”, розроблену фахівцями Міністерства. Брошура містить декілька розділів, в яких розміщено основні витяги із законодавства. Платники можуть прочитати як про свої права і обов'язки, так і посадових осіб контролюючих органів [161].

За словами фахівців Міністерства, завдяки такій тематичній брошурі платники зможуть відстоювати свої права при спілкуванні з працівниками органів доходів та зборів, особливо у випадках можливих корупційних проявів [161].

Адже у податковій сфері дуже важливе значення для своєчасного і повного надходження податків, зборів, платежів до бюджетів має створення належних умов платникам, тож необхідно приділяти особливу увагу налагодженню партнерських відносин з громадськістю та платниками податків, зборів, платежів та підвищенню їх податкової культури.

Державі в особі її органів необхідно здійснювати таку діяльність, щоб якомога більше проводити особистого спілкування із громадянами, щоб дізнаватись які труднощі виникають у них при виконанні вимог законодавства, що на їх думку є прогалиною у цьому законодавстві та чи здатне воно в

площині практичної діяльності відрегулювати поставлені питання.

Звичайно ж, для ефективної реалізації вище поставлених завдань недостатньо є лише проведення таких засідань. Роз'яснювальна робота повинна проводитись періодично і по-всюду: у місцях де людина навчається, працює, а навіть і відпочиває, адже все це є сферою, де вона живе і розвивається. Адже, та кількість нормативно-правових актів, що є в державі просто неможлива для засвоєння пересічним українцем.

Необхідно також зазначити, що держава здійснюючи свою політику в окресленому вище напрямі повинна зважати на міжнародний досвід у цій галузі. Для прикладу брати до уваги Рекомендацію Асамблеї ради Європи № 1401 1999 року «Освіта про обов'язки людини». Адже, Асамблея постійно обстоює освіту як один з найефективніших способів запобігання негативному ставленню до інших та сприяє культурі миру серед усіх груп суспільства. Оскільки здійснення основних свобод тягне за собою обов'язки, Асамблея визнає за потрібне вжити заходів, що сприятимуть як освіті про обов'язки людини, так і обізнаності громадян про їхні обов'язки в контексті освіти з прав людини, не забуваючи при цьому про соціальний бік цих прав. Асамблея впевнена в тому, що обізнаність громадян про обов'язки треба підвищувати за допомогою освіти і що демократична держава не встановлює правил щодо кожного аспекту поведінки людини, оскільки моральні та етичні міркування повинні залишатися тією сферою, в якій людина має свободу вибору, але завжди за умови поваги прав інших [162].

З огляду на потребу інтегрувати освіту про обов'язки людини до існуючих державних програм Асамблея рекомендує Комітетові міністрів закликати держави-члени:

- 1) ввести до навчальних програм, починаючи з початкових шкіл і до вищої освіти, інформацію, яка привертає увагу учнів і студентів до важливості й незалежного змісту прав людини, зокрема соціального виміру цих прав, та до обов'язку кожної людини поважати права інших. У вищій освіті викладання повинно містити правову тематику;

2) підготувати аналогічні програми фахової підготовки й підвищення кваліфікації для дорослих, серед них і вчителів, і громадських службовців і, зокрема, офіцерів поліції, персоналу в'язниць та осіб, відповідальних за біженців і шукачів притулку;

3) підготувати аналогічні програми, спрямовані на підвищення обізнаності іммігрантів і шукачів притулку про права людини та обов'язки громадян у країні, де вони (іммігранти і шукачі притулку) осідають;

4) заохочувати через діяльність шкіл, університетів і неурядових організацій позитивну атмосферу розуміння й поваги до особливостей і культур інших, застосовуючи при цьому правила спільних дій сприянням безпосередній участі, наприклад, через шкільні ради або парламенти;

5) розвивати програми документації та інформації, зокрема в інтернеті, спрямовані на підвищення обізнаності про права і обов'язки людини, серед найширших кіл громадськості;

б) пам'ятати, що всі ініціативи та програми мають враховувати основні цінності, як це зазначено, зокрема, в Європейській конвенції з прав людини, Загальній декларації прав людини, Європейській соціальній хартії та Рамковій конвенції про захист національних меншин. Кожна людина повинна, крім іншого:

а) цілковито й без обмежень за ознакою раси, релігії, статі, громадянства, етнічного походження, соціального статусу, політичних поглядів, мови чи віку поважати гідність, цінність та свободу інших людей; кожна особа має діяти стосовно інших людей у дусі товарищескості й терпимості;

б) поводитися мирно, не вдаючись до фізичного насильства або психічного тиску;

в) поважати думки, таємницю, приватне й сімейне життя інших людей;

г) виявляти солідарність і захищати права інших;

д) сповідуючи свою релігію, поважати інші релігії, не розпалювати ненависті й не підтримувати фанатизму, сприяти загальній взаємній терпимості;

е) піклуючись про благополуччя майбутніх поколінь, ставитися з повагою до довкілля й помірно використовувати енергетичні ресурси [162].

Крім того, Асамблея вважає, що потрібно посилювати діяльність Ради Європи в цій сфері, та рекомендує Комітетові міністрів розглядати освіту з питань прав людини і підвищення обізнаності, зокрема повагу прав інших і відповідні обов'язки, як пріоритет у міжурядовій діяльності Ради Європи на майбутні роки і, відповідно:

1) доручити Раді з культурного співробітництва подавати допомогу в справі підвищення обізнаності громадян про права і обов'язки, враховуючи цей аспект як частину проекту про освіту з питань демократичного громадянства;

2) організувати колоквіум для глибшого вивчення концепції відповідальності/обов'язків і методів упровадження освіти про обов'язки людини до існуючих програм;

3) на міжнародному рівні ініціювати тісну координацію між Радою Європи, Європейським Союзом, Організацією Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО та неурядовими організаціями в сфері освіти з питань прав і обов'язків людини;

4) утримуватися від втручання в приватне життя громадян, уникаючи запровадження правил поведінки, що можуть порушувати індивідуальні свободи, та визнавати при цьому, що кожна людина повинна відповідати за свою моральну й етичну поведінку, доки цей обов'язок не загрожує правам інших [162].

Підсумовуючи вищевказане, варто зазначити, що основними завданнями держави в сфері здійснення правової освіти населення має бути: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, депутатів місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику, створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки, широке інформування населення про правову політику держави та законодавство, забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації, вдосконалення системи правової освіти населення,

збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері. Адже реалізація таких завдань сприятиме підвищенню рівня правової культури населення як окремих громадян, так і населення міста в цілому, формуванню у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму, поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладення цих дисциплін та підвищенню ефективності викладення цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах освіти міста, підвищення рівня правової поінформованості населення міста.

При цьому, державі просто необхідно взяти до відома факт того, що жоден з цих заходів не буде успішним, якщо під час їх реалізації буде відсутня підтримка з боку суспільства. Досвід багатьох країн свідчить про те, що саме правова активність громадян є основою формування та розвитку як самої держави так і суспільних відносин що у ній виникають.

Наступним було б доцільно дослідити взаємозв'язок обов'язків держави та особи в сфері боротьби із корупцією.

Корупція не є новим явищем у нашій державі. Її появу сміливо можна відстежувати з часів отримання Україною своє незалежності. Адже, на зміну одній системі, а саме радянській, приходить інша, при цьому, як бачимо по ситуації у суспільстві та впорядкуванні відносин у ньому, не зажди прихід нового викорінює старе. Адже при переміні влади відбувається своєрідний захват території, повноважень, чинників впливу на суспільство. Усі бажають скориставшись ситуацією опинитись по ближче біля керма, яке здійснює управління цією системою. У зв'язку з цим, з'являються відповідні рівні здійснення державної влади, а одночасно і рівні виникнення корупції. Проблематика полягає також і в тому, що Україна на етапі формування своєї державності наділила свій державний апарат управління своєрідною монополізацією повноважень, чим суттєво відсторонила громадян від здійснення такого управління, тобто те, що могла б вирішити відповідна

територіальна громада одноособово вирішує один державний службовець. Таким чином виникає відповідний інтерес у громадян, а у державного службовця наданні державою можливості для задоволення такого інтересу. Особа, будучи державним службовцем чітко це розуміє. Вона знає чим і в якій мірі наділила її держава, що автоматично створює поле для маневру, а саме надає варіанти для використання таких можливостей або ж утримання від них.

Із вищесказаного напрошується висновок, що поле для корупції створює сама держава. Вона і повинна викорінювати її одночасно із впорядкуванням певних правових відносин. А саме при прийнятті закону, держава просто зобов'язана заздалегідь прорахувати яким чином такими правовими нормами можуть зловживати. Тобто першим обов'язком держави є відслідковування процесу втілення правової норми у життя за допомогою державно владного апарату управління.

Рекомендації у зв'язку із вищесказаним можуть бути наступні: обмежити взаємопов'язаність громадян та державних службовців, створивши систему незалежного контролю за реалізацією такого зв'язку. Державний службовець не повинен бути державою, що здійснює організацію політичної влади, а зобов'язаний залишатися лише її представником, що лиш доведе до відома громадянам волю держави, а не визначить її.

Наступним, що суттєво впливає на розвиток корупції є неоправдане розширення штату державно-владного апарату. Функції держави, проаналізувавши нормативно правові норми можна чітко окреслити, а от визначити державний апарат що ці функції забезпечує та реалізує доволі складно. Громадяни не завжди розуміють в чому цільове призначення того чи іншого державного органу, а от при вирішенні конкретного питання зобов'язані до нього звертатись. Це в свою чергу розширює повноваження державних органів та призводить до того, що одне і теж питання вирішується вагомо кількісним складом людей, що автоматично позбавляє ситуацію належного державного контролю, адже при такому порядкові інколи просто складно визначити відповідальну особу.

Такі речі звичайно ж призводять до збільшення рівня корупції, адже держава повинна розуміти, що кожне надане нею повноваження – це ресурс, що дозволяє ним маніпулювати. Зокрема, К. Бондаренко наголосив, що при обговорюванні питань корупції, в основному акцентується увага на корупції політичній та корупції в державних структурах та судах. «Якщо сформувати своєрідну шкалу корумпованості державних структур – на основі даних ЗМІ – то отримаємо наступну картину: судові структури, Державтоінспекція, міліція, Державна митна служба, Податкова адміністрація, органи дозвільної системи, заклади охорони здоров'я, заклади освіти, органи місцевого самоуправління, та Управління по боротьбі з надзвичайними ситуаціями», – зазначив керівник Інституту Української Політики [163].

Для прикладу боротьби із корупцією наведемо досвід Грузії, якій за останніх 6 років вдалося піднятися з дна рейтингу Всесвітнього банку з простоти ведення бізнесу – до 11-го місця у 2009 році. Кількість державних ліцензій, які треба було отримати в Грузії для початку будь-якого виду економічної діяльності, зменшилася увосьмеро. Кількість податків – з 22-ох до шести. Тобто зменшилася кількість вимог, які Грузія, як держава ставила перед своїми громадянами, а відповідно і скоротилась кількість державних службовців, що виконання таких вимог контролювали. Отже, зменшення чисельності державно-владного апарату є неодмінною передумовою по боротьбі із корупцією. Адже це допоможе автоматично зменшити суб'єктів для її реалізації. Вдало з цього приводу висловився экс-міністр економіки Грузії Каха Бендукідзе у своєму інтерв'ю, яке він дав для молдавської служби радіо «Свобода», де зауважив: «Де виникає корупція? Корупція виникає там, де людина повинна йти на уклін до державного апарату, щоб просити. Просити різне: щось зареєструвати, отримати якусь довідку чи дозвіл. Чим менше буде таких місць, тим менше буде корупції. Корупція розвивається, її не можна один раз вилікувати і більше ніколи не захворіти, боротьба з нею повинна бути безперервною. Що дуже важливо – було бажання всього грузинського суспільства: корупція заважає всім жити і це нікуди не годиться» [164].

Отже, як бачимо боротьба з корупцією зобов'язана носити реальний характер, дії по боротьбі із нею повинні бути конкретними, а не красномовно прописані на папері, де вони успішно і залишаються. Держава має своїм обов'язком накреслити конкретний план боротьби, контроль за яким здійснюватиме незалежний орган, який буде підзвітний Главі нашої держави-Президентові, а також європейській правовій спільноті.

Громадяни повинні взяти ситуацію у свої руки, проявивши високі стандарти свідомої громадянської поведінки, застосувавши ефективні засоби соціального контролю за державними службовцями та їх діяльністю. Більше того, громадяни зобов'язані подбати також і про те, щоб домогтись від влади збільшення кількості місцевих референдумів, тобто розширення сфери питань, які може самостійно вирішувати конкретна територіальна громада, беручи до уваги потреби та особливості місцевості. При цьому місцеві референдуми повинні стати постійно-періодичним явищем, яке допоможе здійснювати контроль над ситуацією в державі та триматиме у своєрідному тонусі тих, кого держава та громадяни покликали виконувати її основні функції.

Отже, підсумовуючи варто зазначити, що головна ідея антикорупційної політики України повинна полягати в “прагненні мінімізувати або виключити умови, що створюють як стимул, так і можливість особи, держави до здійснення корумпованих дій”.

Наступним було б доцільно здійснити аналіз взаємозв'язку обов'язків держави та особи в сфері забезпечення та захисту економічної та національної безпеки.

Питання економічної безпеки держави і суспільства є актуальними для всіх країн світу, в тому числі звичайно, ж і для України. Стан сучасного соціально-політичного та економічного стану України повинен бути постулатом цілеспрямованої діяльності держави, усіх рівнів організації законодавчої і виконавчої влади щодо забезпечення економічної безпеки країни та її громадян. Адже економічна безпека є провідною складовою національної безпеки. Вона відображає причинно-наслідковий зв'язок між економічною

могутністю країни, її воєнно-економічним потенціалом та національною безпекою. Державна безпека і національна безпека є однопорядковими поняттями з позиції горизонтальної структури, у вертикальній структурі державна безпека – один з рівнів національної безпеки.

З точки зору національної економіки економічна безпека описує такий її стан, за якого забезпечується захист національних інтересів, стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, здатність до розвитку та захищеність життєво важливих інтересів людей, суспільства, держави. Під життєво важливими інтересами в даному контексті варто розуміти сукупність потреб, які забезпечують існування і прогресивний розвиток особистості, суспільства, держави.

Законом України «Про основи національної безпеки України» визначається, що національна безпека України, як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам», досягається шляхом проведення виваженої державної політики у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та ін. сферах [165]. Забезпечення економічної та інформаційної безпеки, нарівні із захистом суверенітету і територіальної цілісності України, відноситься Конституцією України до найважливіших функцій держави [13].

Загалом, безпеку можна визначати як здатність об'єкта до існування і розвитку та його захищеність від внутрішніх та зовнішніх загроз. Місце, роль та пріоритет кожного елементів безпеки визначаються обставинами, що реально складаються на певний період часу всередині й зовні об'єкта. Зі зміною ситуації життєво важливого значення об'єктивно можуть набувати різні її властивості. Для прикладу економічна безпека є інтегральним показником функціонування соціально-економічної сфери держави. У зв'язку з цим необхідним уявляється розгляд механізмів, категорій економічної безпеки, виявлення її критеріїв, теоретичної сутності і практичної значущості.

Економічна безпека характеризує стан функціонування і розвитку соціально-економічної системи суспільства, а також окремих її суб'єктів.

Варто зазначити, що економічна безпека є динамічною категорією, що знаходиться в постійному русі і видозмінюється під дією величезного числа соціально-економічних, політичних і соціокультурних факторів.

Особливу увагу при цьому необхідно приділяти загрозам економічної безпеки, тим умовам і факторам, що в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин здатні негативно вплинути на перераховані вище параметри стану економічної безпеки. Таким чином, під загрозами економічної безпеки варто розуміти сукупність умов і факторів, що створюють небезпеку життєво-важливим інтересам особистості, суспільства й держави. Об'єктивним джерелом загроз економічної безпеки є обмеженість ресурсів, різний ступінь забезпеченості ними, а так само відмінність в економічних інтересах і механізмах їхньої реалізації.

Відстоюючи оцінку ролі економічної безпеки як визначальної складової системи національної та міжнародної безпеки, варто зазначити, що переважна частина вирішення усіх глобальних та локальних проблем на національному і міжнародному рівні лежить саме в економічній площині, і з одного боку, критичний стан економіки, у т.ч. безпосередньо впливаючи на соціально-психологічний стан населення, обумовлює можливість виникнення загроз в інших сферах національної безпеки, а з іншого – саме стан економічного розвитку країни визначає рівень можливості фінансування виконання державних програм по забезпеченню необхідного рівня безпеки по всіх напрямках [166].

Теперішня ситуація в Україні чітко підтверджує вищенаведене та дає можливість в реаліях зрозуміти наскільки пов'язаною є економічна та національна безпека держави та яким чином ця взаємопов'язаність впливає на настрої населення.

Держава, як організація політичної влади повинна бути спроможна самостійно реалізувати і захищати національні економічні інтереси,

здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни, адже стійкість і стабільність національної економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів. Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо домогтися виходу з кризи, примусити працювати механізм управління економічною ситуацією, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Варто було б також зупинитись на питанні взаємодії прав та обов'язків особи та держави в сфері здійснення державної політики в напрямку міграції громадян.

Після набуття Україною незалежності вагомим здобутком демократизації суспільного життя стало зняття обмежень на перетин державного кордону, забезпечення вільного пересування громадян, яке зазвичай обумовлювалось не туризмом чи відпочинком, а здійснювалось з метою отримання доходу. Економічні труднощі перехідного періоду, безробіття та неповна зайнятість, низькі заробітні плати, пенсії та затримки з їх виплатою примусили багатьох людей шукати заробітку за кордоном. Можемо зробити висновок, що громадяни нашої держави саме в міграції почали шукати шлях для вирішення своїх проблем та для побудови кращого життя. Звичайно, варто зазначити, що за кордоном України перебувають не тільки трудові мігранти, а й українські громадяни, котрі виїхали для об'єднання сімей, для розвитку свого бізнесу і т.д. Відповідно Україна, як суверенна демократична держава зобов'язана подбати про ці верстви населення та здійснити усі необхідні дії для того, щоб вони відчували себе захищеними, адже головними обов'язками держави в особі її відповідних державних органів є забезпечення підтримки та захисту усіх її громадян в незалежності від їх місця знаходження. Варто зазначити, що

питання міграції населення досить активно вивчалось, вивчається та обговорюється і на загальнотеоретичному рівні, адже кожен практик розуміє, що тільки вироблення дієвого механізму по викоріненню причин трудової міграції українських громадян та, навпаки, вироблення правильної економічно-стратегічної системи повернення наших громадян в Україну, може забезпечити вирішення цієї проблеми. Адже, ми повинні розуміти, що люди більше не хочуть чекати на те, що їм періодично обіцяють, вони готові повернутися і працювати на теренах нашої держави тільки тоді, коли їм будуть запропоновані хоча б якісь гарантії їх працевлаштування та матеріальне забезпечення на тому рівні, якому відповідає їхній професійно-кваліфікаційний рівень. Тому, ми повинні чітко зрозуміти, що саме розроблення продуктивної теоретичної концепції подолання проблеми масової міграції населення України за межі її кордону, будить вагомим кроком для накреслення шляхів для повернення наших громадян на їх рідну батьківщину, для їх працевлаштування, самореалізації та об'єднання сімей на Україні, а не створення нових родин та пошуку робочих місць за кордоном.

Належність до громадянства України є найважливішою передумовою обов'язку держави захищати в повному обсязі права і свободи своїх громадян, які закріплені в Конституції та Законах України не тільки на території держави, а й за її межами. Важливими в нормативному регулюванні даного питання є те, що основний закон нашої держави – Конституція України чітко передбачив, що «громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі» [13]. Адже, громадянство є тією необхідною підставою, яка надає особі, що має статус громадянина, можливість повною мірою долучатися до політичного, соціально-економічного, правового та культурного життя суспільства і держави. Обсяг тих прав і свобод, якими особа може користуватися в окремій державі, а також обсяг обов'язків, що покладені на неї цією державою, знаходяться у прямій залежності від наявності чи відсутності в особи статусу громадянина цієї держави.

Громадянські й політичні, соціальні та економічні, екологічні й культурні

права і свободи в повному обсязі надаються саме громадянам суверенної держави, яка бере на себе відповідальність за забезпечення їх здійснення і реалізації. Отже, маємо усі підстави зазначити, що громадянство є одним з визначальних факторів у характеристиці правового становища особи, одним із найважливіших елементів її правового статусу, при цьому потрібно врахувати, що громадянином держави є лише та особа, яка перебуває в особливих правових відносинах з державою своєї громадянської належності, користується правами і виконує обов'язки, покладені на неї владою і законом, що, власне, й становить зміст і сутність категорії громадянства. Що ж до захисту прав громадян, котрі перебувають за межами території України, то варто зазначити, що правовий статус громадян України за кордоном визначається насамперед законодавством держави їх перебування, а також нормами міжнародних угод, міжнародними звичаями та загальними принципами міжнародного права. Разом з тим, громадяни України за кордоном користуються захистом з боку України у різних сферах діяльності. Згідно з ч. 3 ст. 25 Конституції України, наша держава гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами [13]. Даний принцип відображений і в Консульському статуті України, затвердженому Указом Президента України «Про Консульський статут України» від 2 квітня 1994 р., згідно з яким захист громадян України, що перебувають за кордоном, здійснюється через консульські установи. Так, дипломатичні представництва та консульські установи України зобов'язані вживати заходів для забезпечення громадянам України можливості користуватися в повному обсязі правами, наданими їм законодавством країни перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, у встановленому законодавством порядку захищати їхні інтереси, що охороняються законом, а в разі необхідності – вживати заходів для поновлення порушених прав громадян України. Для цього територія зарубіжної держави поділяється на консульські округи, в кожному з яких діє відповідна консульська установа. Консульський статут України закріплює обов'язок консула вживати заходів для того, щоб громадяни України користувалися в

повному обсязі всіма правами, наданими їм законодавством держави перебування і міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, а також міжнародними звичаями [167].

Для виконання цього обов'язку консул веде облік громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають у його консульському окрузі (ст. 22 Консульського статуту України); інформує громадян України, які тимчасово перебувають в його окрузі, про законодавство держави перебування, а також про місцеві звичаї (ст. 25); має право без окремого доручення представляти в установах держави перебування громадян України, якщо вони є відсутніми і не доручили ведення справ якійсь особі або не можуть захищати свої інтереси з інших причин, доки особи, яких представляють, не призначать своїх уповноважених або не візьмуть на себе захист своїх прав та інтересів [166].

Варто зауважити, що внаслідок міграції й еміграції Україна постійно втрачає значний генетичний, духовно-інтелектуальний, фізичний, репродуктивний, творчо-науковий, економічний потенціал. Звичайно, вищезазначена статистика є крикливою, адже з дня на день спостерігається тенденція до її збільшення, при цьому, що життя українських громадян за кордоном стає все складніше, адже питань, які потрібно вирішувати на міжнародному рівні, теж стає все більше і більше.

Україна, як держава, формуючи свою зовнішньоекономічну міграційну політику повинна розуміти, що представництво українців за кордоном неоднорідне. Серед них є підприємці з досить великим капіталом. Є багато представників середнього класу, бізнесу, інтелігенції. Багато хто з них хотів би мати в Україні свою справу, бізнес, прийти з інвестиціями, дехто просто хоче купити в Україні нерухомість, жити і працювати тут.

Такі випадки, на жаль, поодинокі, але ж вони є. Тому потрібне надзвичайно організоване сприяння з боку української держави.

Нині Україна на міжнародних ринках переважно виступає як держава-експортер робочої сили, хоча відмічається тенденція до зростання кількості

іноземних громадян, які працюють в Україні. При цьому варто зауважити, що надзвичайно багато трудових мігрантів працюють за кордоном нелегально, хоча із 13 країнами світу Україна підписала двосторонні міждержавні угоди щодо працевлаштування мігрантів, а з 15 ведуться переговори. Той факт, що за кордоном респонденти працюють як правило не за фахом, не є фактором, що стримує міграцію. Тобто, досить кваліфіковані фахівці з різних сфер, освічені люди, на підготовку яких витрачені значні, переважно державні кошти, не можуть реалізуватись у власній країні, а отже і кошти витрачені на їх підготовку залишаються не відпрацьованими державі. До того ж молодь, виїжджаючи за кордон або до інших регіонів у пошуках тимчасового заробітку, має більше шансів та причин й можливостей залишитись на постійне місце проживання. Отже, вилучає назавжди себе, як працівника та своїх майбутніх дітей, як осіб, що оновлюють трудові ресурси.

Висловила свою думку з приводу вищезазначеної проблеми і професор Національної академії державного управління при Президенті України Валентина Гошовська, яка зазначила, що обіцяної хвилі повернення трудових мігрантів до України немає і, скоріш за все, не буде. Але не тому, що заробітчанами добре за кордоном, а тому, що в Україні ситуація ще гірша. На думку Валентини Гошовської, найбільша соціальна трагедія України в тому, що немає дієвої стратегії створення нових робочих місць, оскільки будь-яку стратегію зводить нанівець корупція. Повернення ж мігрантів можливе лише за умови тривалого покращення соціальної та економічної ситуації в Україні [168].

Якщо ж частково зупинитися на значимих працях українських вчених в галузі міграційних процесів, то варто зазначити, що для прикладу в монографії В. Новіка «Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні» ця проблема розглядається в контексті визначення принципів моделей побудови системи загальнодержавного і регіонального управління імміграційними процесами в Україні [169, с. 178].

Робота О. Маліновської «Міграційна ситуація та міграційна політика в

Україні», яка носить теоретичну і практичну спрямованість стала, свого роду, відкриттям для багатьох людей, що цікавляться соціально-політичною проблематикою. Науковий аналіз нових явищ міграційних процесів, відображає серйозну занепокоєність відставанням у цій області знань. Так автором було відзначено, що протягом багатьох років дані про міграцію не публікувалися у відкритій пресі, що не дозволяло обговорювати ці проблеми й обмінюватися результатами досліджень. Це в свою чергу, сприяло тому, що вчені не змогли вчасно пояснити і спрогнозувати проблему біженців. Проблеми соціально-політичного та економічного розвитку країни підсилювала міграцію і сприяла їй. Багатотисячні людські переміщення стали носити відкриту і сховану форми. Перша була викликана масовим відтоком населення з Азербайджану і Вірменії, друга – з інших союзних республік. Відзначалося також, що з проблемою міграції пов'язане загострення міжнаціональних відносин у тих республіках, де зберігається потреба в завезенні додаткових трудових ресурсів для роботи на підприємствах, тоді ще союзного підпорядкування, розміщених без обліку демографічного фактора [170, с. 171].

Підсумовуючи, варто зазначити, що окрім захисту права українських громадян на життя, працю, визнання освітньої і фахово-кваліфікаційної компетентності, пенсійне та інше соціальне забезпечення суттєве значення має також правовий захист інвестицій українців, які перебувають за кордоном, в українську економіку. Для цього потрібно негайно створити таку систему правового захисту, що гарантуватиме залучення фінансових ресурсів закордонних українців та громадян України, які працюють за кордоном, у розвиток України.

Отже, як бачимо питання правового врегулювання перебування, проживання та працевлаштування українських громадян за кордоном є надзвичайно актуальним та таким, яке потребує негайного реагування держави – Україна. На порядку денному повинно стояти питання негайної розробки та ефективної реалізації комплексної економічної програми відродження й розвитку реального сектору економіки. Стрижнем цієї програми,

головною її метою і засобом має стати усунення головної причини, яка породжує масову трудову міграцію з України – низької вартості праці українського працівника та незначної, порівняно з іншими країнами, її частки у вартості кінцевого продукту, роботи або послуги.

Головним обов'язком України як держави повинно стати забезпечення соціальних прав українців в Україні й за кордоном, збереження, відновлення духовно-інтелектуального й фізично-генетичного ресурсу та соціальної структури, добробуту нації й економічної могутності Української держави. Зволікання з розв'язанням цієї нагальної проблеми може призвести до переходу українських громадян у статус емігрантів і до втрати Україною кількох поколінь. При цьому варто зазначити, що основна умова повернення – це налагодження в Україні нормального життя за європейськими стандартами. За кордоном українці сумлінно працюють та успішно реалізуються. Отже, проблема тут, в Україні, якій український мігрант нічого не винен, а от держава повинна забезпечити йому достойний правовий статус та сприятливі умови для повернення на рідну землю. Ключ до створення таких умов – нова економічна політика: радикальне спрощення податкової і дозвільної системи, сприяння у започаткуванні бізнесу, ліквідація бюрократії на всіх рівнях.

Висновки до розділу 4

Підсумовуючи проведений у четвертому розділі аналіз взаємовідповідальності особи і держави у сфері виконання обов'язків можемо зробити такі висновки.

1. Відповідальність – складне загальносоціологічне явище. Будь-який конкретний вид відповідальності повинен розглядатися в певному контексті із загальним поняттям «відповідальність». Вона проявляється у всіх сферах суспільного життя, де виникає необхідність регулювання відносин між різними суб'єктами суспільних відносин. Виступаючи як «зворотний зв'язок» людини і держави, громадянина і суспільства, відносини між якими регулюються

певними соціальними нормами, відповідальність виражає можливість людини приймати самостійне рішення, орієнтуючись на ці соціальні норми.

Водночас, відповідальність є одним із важливих соціальних і юридичних інститутів цивілізованого суспільства: вона безпосередньо пов'язана з правами та обов'язками громадян, із виконанням взаємно прийнятих зобов'язань різними суб'єктами, із рівнем розвитку правосвідомості, правової культури громадян у суспільстві тощо. Тому відповідальність можна кваліфікувати також як «певну міру свободи».

2. У демократичному суспільстві сутність соціальної відповідальності ґрунтується не на класових постулатах, а на загальнолюдських цінностях, і нерозривно пов'язана із поняттям свободи: вони взаємопов'язані і не існують один без одного. Не можна жити в суспільстві й мати тільки права (свободи), і не мати відповідних обов'язків перед суспільством (відповідальності). Носій відповідальності повинен мати необхідну сукупність можливостей (свободи) для реалізації певних обов'язків. Єдність свободи й відповідальності відображається в єдності прав і обов'язків громадян. Особливого значення в сучасних умовах набуває не тільки чітке виконання обов'язків громадян, а й активне використання ними своїх прав.

3. Особливу роль у механізмі взаємної відповідальності відіграють такі важливі принципи права та соціальних взаємин загалом, як «взаємність» та «еквівалент», які розкривають сутність механізму взаємної відповідальності суб'єктів взаємодії.

4. У демократичній, соціальній, правовій державі поняття «юридична відповідальність» полягає в обов'язку індивіда діяти відповідно до вимог суспільства, держави, колективу і водночас вимагати виконання певних обов'язків й іншу сторону. При цьому варто зазначити, що юридична відповідальність – це насамперед обов'язок діяти правомірно. В людини відповідальність виникає тоді, коли вона розпочинає виконувати свої обов'язки, а не тільки тоді, коли вона їх не виконує. Стверджувати, що відповідальність означає вчинки у відповідності із законами (обов'язок), призведе, з одного

боку, до подвоєння термінології: одне й те ж явище одночасно називається і обов'язком і відповідальністю, а з іншого – до неясності у термінології: відповідальністю називається і сам обов'язок і наслідки його невиконання, що призведе до змішування різних процесів і явищ (прирівнення понять обов'язок і відповідальність).

5. Пріоритет прав людини як характерна ознака правової держави не знімає з індивіда відповідальності за належне виконання обов'язків і одночасно покладає відповідальність за створення належних умов для їх реалізації на державу. Обов'язки особи – це правова форма взаємозв'язку особи і держави, яка обумовлює стійкий і зворотній його характер; соціальна цінність обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій, і в цьому плані покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності і правопорядку, виконанню державою соціальної функції.

6. В останні роки у взаємовідносинах громадянин-держава намітилась небажана на сьогодні тенденція надання переваг приватному інтересу особи над суспільними, загальнодержавними, що в ряді випадків веде до негативних наслідків. Важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу інтересів, забезпечення їх співіснування і розумного поєднання є конституційні обов'язки людини і громадянина. Однак сьогодні їх призначення не повною мірою використовується законодавцем. Тому обов'язки громадян необхідно збільшити і привести їх в більш гармонійне поєднання з правами, розширивши тим самим правову базу для подальшого зміцнення режиму законності в державі, поновлення втраченого взаємозв'язку держави і суспільства.

7. Основними вимогами до інституту обов'язків мають бути:

1) обумовленість змісту та кількості основних обов'язків конкретними історичними обставинами, традиціями, ментальністю народу, рівнем правової культури і правосвідомості населення, станом законності і правопорядку в

державі;

2) спрямованість на збалансування інтересів конкретної людини з інтересами інших людей, групи осіб;

3) необхідність забезпечення справедливого балансу приватних і публічних (державних) інтересів.

Виходячи з наведеного, ми вважаємо існуючу систему обов'язків за Конституцією України 1996 р. як таку, що не відповідає означеним вимогам, а отже, і не оптимальною, що потребує свого вдосконалення, яке передбачає, з одного боку, розширення їх кількості, тобто приведення в гармонію з правами, а з іншого, створення належних умов і засобів для їх ефективної реалізації.

8. В стратегічному напрямку, враховуючи загальноцивілізаційний процес, рух України до формування громадянського суспільства, побудови правової держави, основна тенденція в розвитку обов'язків особи вбачається у поступовому зменшенні їх кількості. Однак, на перехідному етапі, початковій стадії розбудови правової держави, становлення громадянського суспільства допустимою і бажаною є тенденція до збільшення кола обов'язків особи (найближча перспектива).

9. Головним обов'язком України як держави повинно стати забезпечення соціальних прав українців в Україні й за кордоном, збереження, відновлення духовно-інтелектуального й фізично-генетичного ресурсу та соціальної структури, добробуту нації й економічної могутності Української держави. Зволікання з розв'язанням цієї нагальної проблеми може призвести до переходу українських громадян у статус емігрантів і до втрати Україною кількох поколінь. При цьому варто зазначити, що основна умова повернення – це налагодження в Україні нормального життя за європейськими стандартами. За кордоном українці сумлінно працюють та успішно реалізуються.

ВИСНОВКИ

У результаті дисертаційного дослідження, виконаного на основі осмислення наукових праць у сфері виконання особою своїх обов'язків, запропоновано нове вирішення наукового завдання, що полягає у висвітленні правової природи, властивостей, структури і сутності аксіологічно-нормативної детермінації інституту «обов'язки особи», а також з'ясування його значення у теоретико-правовому феномені поведінки особи в сфері виконання нею своїх обов'язків та зроблено висновки, що мають наукове та прикладне значення і полягають у такому:

1. Розвиток демократичних відносин, становлення громадянського суспільства, побудова правової держави в Україні потребує формування соціально-активної особи з високим рівнем правової свідомості і правової культури та визнання інституту «обов'язки особи» як одного з основних регуляторів суспільних відносин. Адже, саме цей інститут встановлює певну гарантію того, що право однієї особи кореспондується в обов'язок іншої особи, а держава це право має поважати, захищати та не порушувати і саме завдяки цьому формується взаємозв'язок між державою та особою і виникає додатковий механізм регулювання взаємовідносин між ними.

Натомість, сучасний розвиток теорії держави і права дозволяє стверджувати, що такий інститут як «обов'язки особи» не обмежується лише роллю нормативного регулятора, а й активно впливає на соціальну сферу, спонукаючи соціальні групи, суспільство загалом, державу до певних форм поведінки, а також до взаємодії один з одним, і тим самим забезпечує включення індивідів і груп до єдиної системи соціальної організації.

2. Незважаючи на значний інтерес вчених-правників до проблеми обов'язків особи, значна частина наявних наукових доробок виконана без врахування сучасних міжнародних стандартів. Крім того, у цих наукових дослідженнях майже цілковита відсутність фундаментальних розробок юридичної природи, правових витоків та еволюції, значення інституту

«обов'язки особи» в умовах розбудови в Україні правової держави, формування громадянського суспільства. Значна кількість досліджень, присвячених обов'язкам особи носить фрагментарний характер і виконана в межах педагогіки, психології та соціології. Із теоретико-правової точки зору проблеми обов'язків особи переважно розглядалися у межах аналізу прав людини. Однак, системного дослідження обов'язків особи як правової категорії із врахуванням євроінтеграційних прагнень України не здійснювалося.

3. Сформульована методологічна основа забезпечує достовірність, повноту, високу якість і практичну значущість дослідження теоретико-правової основи, складових елементів обов'язків особи в сучасних умовах. Усі використані підходи, принципи та методи тісно поєднанні один з одним, що дозволило провести всебічне та повне наукове дослідження.

Основні обов'язки особи проаналізовано не тільки з позицій статичності, а й динаміки, тобто їх реального втілення у життя в процесі практичної реалізації. Зроблено висновок про те, що виняткового значення набуває гарантування здійснення обов'язків, ролі в цьому правового та інституційного елементів, впливу умов і чинників соціальної дійсності, вирішення питань удосконалення механізму виконання особою своїх обов'язків.

4. В сучасних українських реаліях розбудови правової, демократичної держави обов'язки громадянина зберігають свою якісну відмінність від прав, а відтак не ототожнюються з ними. На думку автора, методологічно правомірним буде аналізувати категорію прав і свобод через призму правової можливості, натомість, юридичних обов'язків – через дефініцію правової необхідності. Такий підхід дозволить встановити існуючі відмінності між правами і свободами, з одного боку, та обов'язками – з іншого, розкрити зміст кожного з цих явищ.

5. З'ясовано, що сутність всіх юридичних обов'язків є тотожною, однак їх зміст суттєво різниться. Зауважено, що саме за змістом, а не за сутністю, можливо між собою розрізнити обов'язки, висвітлити їх особливості, класифікувати відповідно визначених критеріїв. Окрім того, кожного разу

необхідність як сутність обов'язку (внутрішній аспект) наповнюється чітким змістом, який окреслює межі поведінки, з'ясовує її вид та міру, визначає характер (зовнішній аспект).

Деякі вчені юридичну природу обов'язків виводять з того, що блага, які отримує громадянин від держави, є підставою його обов'язків. Натомість, запропонований автором підхід щодо наукового бачення юридичної природи головних обов'язків полягає у спробі показати, що вони виступають як морально-правові вимоги держави та домагання суспільства щодо поведінки громадянина у відповідних сферах життя, їх орієнтацію на міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини.

6. Обов'язки так само характеризують правовий статус особи як і основні права та свободи. Людина, знаходячись в суспільстві, постійно взаємодіючи з іншими людьми, не може не мати обов'язків і стосовно суспільства та держави, і стосовно інших громадян. В обов'язках особи яскраво проявляються принципи взаємовідносин між державою і особою. Вони можуть відображати демократичний чи недемократичний правовий статус людини і громадянина шляхом закріплення в законах тих чи інших основних обов'язків, їх кількості, наданням пріоритету правам над обов'язками чи навпаки.

Одним із проявів діалектичної єдності прав і обов'язків є те, що законодавець, встановлюючи демократичні, загально визнані права і свободи, відповідно закріплює і демократичні основні обов'язки, позбавлені ідеологічних установок, які відповідають нормам міжнародного права і сприяють вільному і всебічному розвитку людини, прояву її ініціативи і соціальної активності.

7. Міцність і стабільність правового статусу людини та громадянина досягається не лише за допомогою закріпленого комплексу основних прав, але й значною мірою завдяки покладених обов'язків на них перед суспільством та державою. Без цього елемента правове положення кожної окремої людини було б юридично негарантованим (незабезпеченим) і неміцним. Вважаємо, що основні обов'язки в правовому статусі особи виконують гарантуючу

(забезпечувальну) функцію, адже права одних осіб, не підкріплені обов'язками інших, реалізовані бути не можуть.

Зміст обов'язків не може бути прямо і безпосередньо виведений із суб'єктивних прав особи як корелятивів в їх правових відносинах. Метою інституту обов'язків є задоволення суспільних інтересів загалом, а також інтересів інших осіб, включаючи і самого зобов'язаного суб'єкта, адже, виконуючи обов'язки, він гарантує і свій правовий статус.

З точки зору структурної побудови, юридичні обов'язки складаються з чотирьох елементів: а) необхідності здійснити певні дії; б) необхідності утриматися від здійснення певних дій; в) необхідності вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб; г) необхідності відповідати за невиконання приписаних дій.

8. З-поміж чинників впливу на виконання особою своїх обов'язків виділено такі: вплив радянської спадщини: відчуття себе безправним громадянином, який не вміє користуватися державними засобами захисту своїх прав; нові суспільні відносини та нові правові правила: піднесення свобод особистості, дієва участь у суспільних перетвореннях тощо; розвиток почуття громадянськості: відповідальності перед собою як громадянином та перед країною, як демократичною державою; сучасні стандарти верховенства права, пріоритету прав і свобод людини та громадянина, принципи демократії тощо; формування нового світогляду незалежного українського народу, фундаментом якого виступає патріотизм; необхідність створення реальних можливостей для використання прав та свобод громадян; соціальна роль та спосіб життя людини; перетворення населення в єдиний народ – громадянське суспільство, яке має фактичні підстави розраховувати на державний захист від внутрішніх та зовнішніх загроз.

9. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що успішним правове виховання буде лише тоді, коли його цілі та способи будуть об'єктивно обумовлені та відображатимуть реальний стан суспільства, тенденції і закономірності його економічного, соціального, політичного, правового та

духовного розвитку. Адже правова свідомість особи – це відповідний якісний рівень знання права, знання системи своїх основоположних обов'язків, визнання їх вищою соціальною цінністю, розуміння їх необхідності та участі у внутрішній мотивації вчинків і дій особи, що досягається у процесі її успішної правової соціалізації.

10. Відповідальність є одним із важливих соціальних і юридичних інститутів цивілізованого суспільства: вона безпосередньо пов'язана з правами та обов'язками громадян, із виконанням взаємно прийнятих зобов'язань різними суб'єктами, із рівнем розвитку правосвідомості, правової культури громадян у суспільстві тощо. Тому відповідальність можна кваліфікувати також як «певну міру свободи».

Не можна жити в суспільстві й мати тільки права (свободи), і не мати відповідних обов'язків перед суспільством (відповідальності). Носій відповідальності повинен мати необхідну сукупність можливостей (свободи) для реалізації певних обов'язків. Єдність свободи й відповідальності відображається в єдності прав і обов'язків громадян. Особливого значення в сучасних умовах набуває не тільки чітке виконання обов'язків громадян, а й активне використання ними своїх прав.

11. У демократичній, соціальній, правовій державі поняття «юридична відповідальність» полягає в обов'язку індивіда діяти відповідно до вимог суспільства, держави, колективу і водночас вимагати виконання певних обов'язків й іншу сторону. При цьому варто зазначити, що юридична відповідальність – це насамперед обов'язок діяти правомірно. В людини відповідальність виникає тоді, коли вона розпочинає виконувати свої обов'язки, а не тільки тоді, коли вона їх не виконує. Стверджувати, що відповідальність означає вчинки у відповідності із законами (обов'язок), призведе, з одного боку, до подвоєння термінології: одне й те ж явище одночасно називається і обов'язком і відповідальністю, а з іншого – до неясності у термінології: відповідальністю називається і сам обов'язок і наслідки його невиконання, що призведе до змішування різних процесів і явищ (прирівнення понять обов'язок і

відповідальність).

12. Пріоритет прав людини як характерна ознака правової держави не знімає з індивіда відповідальності за належне виконання обов'язків і одночасно покладає відповідальність за створення належних умов для їх реалізації на державу. Обов'язки особи – це правова форма взаємозв'язку особи і держави, яка обумовлює стійкий і зворотній його характер; соціальна цінність обов'язків як правової форми взаємозв'язку особи і держави полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій, і в цьому плані покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності і правопорядку, виконанню державою соціальної функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2-х т. – Т. 1 и 2. – СПб.: Типография СПб акц. общ. “Слово”, 1907. – 656 с.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – Т. 2. – М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. – 780 с.
3. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права.– М.: Юрид. лит., 1950. – 367 с.
4. Матузов Н. И. Личность. Право. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 292 с.
5. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 300 с.
6. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 187 с.
7. Витрук Н. В. О юридических средствах обеспечения, реализации и охраны прав советских граждан // Правоведение. – 1964. – № 4. – С. 29–38.
8. Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан // Конституционный статус личности в СССР. – М.: Юрид. лит., 1980. – 100 с.
9. Федотов М. А. Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории): Учеб. пособие. – Мин. высш. и средн. спец. образования СССР. – М.: Всесоюз. юрид. заочн. ин-т., 1982. – 71 с.
10. Ем В. С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 11: Право. – 1981. – № 1. – С. 56–62.
11. Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – М.: Юрид. лит., 1968. – 142 с.
12. Еременко Ю. П. Советская Конституция и законность / Науч. ред. Ржевский В.А. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 164 с.
13. Конституція України / Верховна Рада України, Закон України від

28.06.1996, №254к/96-ВР (із внесеними змінами та доповненнями, остання редакція від 12.04.2012 року) / [http:// zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр](http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр);

14. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – Т. 1: Часть теоретическая. М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. – 698 с.

15. Пуффендорф С. О должности человека и гражданина: В 2-х кн. – Кн. 1 и 2. – СПб., 1726. – 537 с.

16. Гегель Г. В. Философия права / Авт. вступ. ст. и примеч. В.С.Нерсисянц; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

17. Виноградов П. Г. Очерки по теории права. – М.: Т-во Скоропеч. А.А. Левенсон, 1915. – 153 с.

18. Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2-х т. – Т. 1. / Общ. ред. и вст. ст. М. М. Григорьяна. – М.: Госполитиздат, 1955. – 674 с.

19. Загальна декларація прав людини 1948 р. – К.: Право, 1995. – 16 с.

20. Семенко Б. М. О научной разработке проблемы юридических обязанностей советских граждан // Вопросы теории государства и права. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та. – Вып. 4. – 1976. – С. 145–155.

21. Ролз Дж. Теория справедливости / Пер. с англ. В.В.Целищева при уч. В.Н.Карповича и А.А.Шевченко. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 536 с.

22. Явич Л. С. О философии права на XXI век // Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 4–33.

23. Философский энциклопедический словарь. – М.: 1983. – С. 840.

24. Попковская П. Я. Методология научных исследований: курс лекций / П.Я. Покровская. – 2 – е изд. – М.: Информпресс, 2006. – 184 с. (С. 64).

25. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. – 3-тє видання. – К.: Алерта, 2012. – 524 с.

26. Васильев А. М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М.: Юридическая литература, 1976. – 264 с.

27. Андріюк В. В. Теоретико-методологічні основи юридичного

прогнозування: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Андріюк ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007. – 19 с.

28. Лепешкин А. И. Правовое положение советских граждан. – М.: Мысль, 1966. – 56 с.

29. Щетинин Б. В. Гражданин и социалистическое государство // Советское государство и право. – 1975. – № 2. – С. 3–10.

30. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. – М.: Инфра-М-Норма, 1997. – 298 с.

31. Матузов Н. И. Юридические обязанности и ответственность как элементы правового статуса личности // Конституция СССР и правовое положение личности / Ред. коллегия В.М.Чхиквадзе и др. – М.: Ин-т гос-тва и права АН СССР, 1979. – С. 81–88.

32. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений). – М.: Наука, 1974. – 245 с.

33. Витрук Н. В. Роль социальной среды в реализации прав и свобод личности // Советское государство и право. – 1981. – № 6. – С. 42–49.

34. Горшенев В. М. Структура правового статуса гражданина в свете Конституции СССР 1977 года // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года (вопросы теории государства и права, государственного и административного права). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – С. 51–58.

35. Государство и право развитого социализма в СРСР / А. И. Королев, В. С. Петров, В. Д. Сорокин и др. – Л.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1977. – 472 с.

36. Конституция СССР. Политико-правовой комментарий / Общ. ред. и введ. Б. Н. Пономарева. – М.: Политиздат, 1982. – 397 с.

37. Конституции буржуазных стран: В 4-х т. – Т.1: Великие державы и западные соседи СССР / Под ред. Ю. В. Ключникова. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1935. – 336 с.

38. Конституции зарубежных государств: США. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Япония. Канада: Учеб. пособие / Сост., авт. введ.,

вступ. ст. В. В. Маклаков. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 406 с.

39. Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). – М.: Юрид. лит., 1968. – 142 с.

40. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13.

41. Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3857-12>.

42. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2-х т. – Т. 1. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1972. – 395 с.

43. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права: Изд-е 5. – СПб.: Изд-ние юрид. книжного магазина Мартынова Н.К., 1898. – 354 с.

44. Монтескье Ш. Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – 799 с.

45. Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. – Харків: Лібра, 1998. – 107 с.

46. Особое мнение судьи Конституционного Суда Российской Федерации Н. В. Витрука по делу о проверке конституционности ряда положений пункта «а» статьи 64 Уголовного кодекса РСФСР в связи с жалобой В. А.Смирнова // Собрание законодательства Российской Федерации. –1996. – № 1. – Ст. 54.

47. Німченко В. Правовий статус особи за Конституцією України // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 3. – С. 35-45.

48. Кант И. Сочинения: В 6 т. – Т. 4. Ч. 1 / Под общ. ред. В.Ф.Асмуса и др. – М.: Мысль, 1965. – 544 с.

49. Правові відносини: Поняття, ознаки і функції правовідносини / Н. Грант // Юрист. – 1998. – № 10. – С. 10.

50. Экимов А. И. Интересы и право в социалистическом обществе / А.И. Экимов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 135 с.

51. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / За ред.

А. Й. Капської. – К.: Центр навч. літ., 2004. – С.328 – 346.

52. Інновації в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: Методичні матеріали / за заг. ред. В. П. Лютого. – К.: СССМ, 2005. – 104 с.

53. Фарафонова Т. В. Погляди зарубіжних учених на проблему відхилень у поведінці неповнолітніх // www.meta-ukrain.com;

54. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки: Учебник. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнеров и К., 1894. – Ч. 1: Общее государственное право. – 481 с.

55. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – М.: Юристъ, 2001. – 622 с.

56. Ковлер А. И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. – М.: Наука, 1990. – 256 с.

57. Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред Б.Кухти. – Ч. 3. Політична свідомість і культура. – Львів: Кальварія, 1998. – 556 с.

58. Тихомиров Ю. А. Управление делами общества: (Субъекты и объекты управления в социалистическом обществе). – М.: Мысль, 1984. – 223 с.

59. Топишко А. Политическое участие как феномен общественной жизни // Политика и время. – 1991. – № 5. – С. 23–27.

60. Зайчук О. В. Правовая система США. – К.: Наук. думка, 2001. – 180 с.

61. Козлов Ю. М. Правовой статус личности: гарантии реализации: Историко-теоретический аспект: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. – СПб., 2000. – 21 с.

62. Чудаков М. Ф. Правовые проблемы участия личности в осуществлении непосредственной (прямой) демократии в СССР: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Минск, 1982. – 218 с.

63. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. № 1665-IV // Урядовий кур'єр. – 2004.

64. Основи законодавства України про охорону здоров'я // Верховна

Рада України, Закон від 19.11.1992 р. №2801-ХІІ (із внесеними змінами та доповненнями, остання редакція від 01.01.2013р.) / <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.

65. Кримінальний кодекс України / Верховна Рада України, Закон від 05.04.2001р. № 2341-ІІІ (із внесеними змінами та доповненнями, остання редакція від 01.01.2013 р.) / zakon.rada.gov.ua/go/2341-14.

66. Ворона В. А. Право на евтаназію як складова права людини на життя / В. А. Ворона // Право України. – Київ, 2010, № 5. – С. 199–205.

67. Іван Павло ІІ. Енцикліка *Evangelium Vitae*, № 65 / http://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/ugcc/35132.

68. Фут Ф. Эвтаназия/ Фут Ф // Философские науки. – 1990. – № 6. – С. 63–80.

69. Эвтаназия: законодательство разных стран и религиозная оценка // <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=23203>.

70. Електронний доступ: <http://mydisser.com/ru/avtoref/view/5805.ht>

71. Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та асп., 3 берез. 2011 р., Чернівці / [редкол.: Ушенко О. Г. (голова) та ін.] – Чернівці : Букрек, 2011. – 273 с.

72. Баумейстер А. О. Філософія права: сучасні інтерпретації. : вибр. пр.: ст., аналіт. огляди (2003–2010) / А. О. Баумейстер, С. І. Максимов. – Х. : Право, 2010. – 332 с.

73. Лютко Н. В. Політологія : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Н. В. Лютко, О. О.Заславська – Хмельницький : ХНУ, 2011. – 319 с.

74. Актуальні питання сучасної політики : словник-дов. для працівників органів внутрішніх справ України. / [упоряд.: Андрушко Л. М. та ін.]. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 187 с.

75. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у розвитку сучасної Української держави і суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / В. Л. Толстенко – К., 2012. – 18 с.

76. Габриелян О.А. Политическая наука: введение в специальность: учеб. пособие для студентов специальности «Политология» / О. А. Габриелян. – Симферополь : ЧП Предприятие Феникс, 2011. – 149 с.
77. Україна в III тисячолітті. Традиції. Інновації. Інвестиції. Україна – незалежна держава. Європейський імідж України / [авт.-упоряд. Болгов В. В.]. – К.: Нац. рейтинги України, 2009. – 461 с.
78. Нельга О. В. Соціологія громадської думки : [курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Нельга – К. : Вид-во Шейніної О. В., 2008. – 184 с.
79. Андросюк В.Г, Казміренко Л.І., Кондратьєв Я.Ю. та інші. Юридична психологія. – К., Видавничий Дім «Ін Юре», 2000.-112с.
80. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження. – 2-ге видання, Київ, 2007 - 320 с.
81. Правова культура: поняття, структура, перспективи розвитку. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravouch.com/page/tgp1/ist/ist-16-idz-ax238--nf-92.html>.
82. Волинка К. Проблема збереження прав і свобод особи в Україні // К. Волинка// Людина і політика – 2000. - №1 – с. 64-68.
83. <http://court.gov.ua/> офіційний веб портал судової влади України – Єдиний державний реєстр судових рішень.
84. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2012 року № 451 «Про питання пропуску через державний кордон осіб, автомобільних, водних, залізничних та повітряних транспортних засобів перевізників і товарів, що переміщується ними»—електронний режим доступу—<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/451-2012-%D0%BF>.
85. Братусь С. Н. Юридична відповідальність і законність. М., – 1976. – С. 215.
86. Венгеров А. Б. Теорія держави і права. Ч. 2. – Теорія права. – М., – 1996. – С. 101.
87. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М., – 2000. – 879 с.

88. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. – М., – 1971. – 351 с.
89. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія / Дис. к.ю.н. – К., 2006 – 209 с.
90. Головченко В. В. Право в житті людини (статті). – К.: Оріони, 2005. – 336 с.
91. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 131с.
92. Головченко В. В., Неліп Г. І., Неліп М. І. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. – К., 1993. – 138 с.
93. Козюбра М. І. Інфляція законів, як джерело правового нігілізму // Право. – 1994. – № 1. – С. 3–12.
94. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 131с.
95. Львова О. Л. Право і релігія як ціннісно-нормативні системи//Правова держава. Випуск 17. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2006. – С. 73-81
96. Правовое воспитание молодежи /Н.И. Козюбра, В.В. Оксамытный, П.М. Рабинович;От.ред.Н.И. Козюбра.К.:Науковадумка,1985.– 320 с.
97. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. – К.: Наукова думка, 1985. – 128 с.
98. Легуша С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України / Автореф. дис. к.ю.н. – К., 2002. – 19 с.
99. Оніщенко Н. М., Матвієнко О. В., Береза С. В., Томашевська М. О. Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – 144 с.
100. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – Харків: «Консум», 2006. – 656 с.
101. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология

права. – М., – 1995. – 257 с.

102. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О. Ф. Скакун. – Х.: Эспада, 2005. – 839 с.

103. Головченко В. В. Деякі тенденції розвитку масової правосвідомості // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 1994. – Вип. 5 – С. 76–82.

104. Мальцев В. В. Социальная ответственность, уголовное право и уголовная ответственность // Правоведение. – 2000. – № 6. – С. 153–169.

105. Руссо Ж.–Ж. Трактаты. – М., 1969. – 140 с.

106. Конституционное (государственное) право: Справочник // Под ред. В. И. Лафитского. – М.: Юристъ, 1995. – 191 с.

107. Закон України “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №48. – Ст.650 (Із змінами, внесеними згідно із Законом України №1642–ІІІ від 06.04.2000 року, Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №27. – Ст.213).

108. Конституційне право України // За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.

109. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000. – 320 с.

110. Румянцев О. Г., Додонов В. Н. Юридический энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА–М, 1997. – 384 с.

111. Баглай М. В., Габричидзе Б. Н. Конституционное право Российской Федерации: Учебник юридических вузов и факультетов. – М.: ИНФРА–М, 1996. – 125 с.

112. Конституційне право України // За ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 1999. – 735 с.

113. Закон України “Про зайнятість населення” від 1 березня 1991 року

114. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №14. – Ст.170 (Із змінами та доповненнями, внесеними Законами України №1807–ІІІ від 08.06.2000, №2171–ІІІ від 21.12.2000, №2398–ІІІ від 26.04.2001 року).

115. Мамонов В. В. Гарантии прав, свобод и обязанностей граждан в СССР. – Алма-Ата: Казахстан, 1981. – 80 с.
116. Скобелкин В. Н. Юридические гарантии трудовых прав наемных работников // Культура, демократия и право. – Новосибирск, 1996. – 425 с.
117. Карташкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1995. – 132 с.
118. Обеспечение прав и свобод человека в международном праве: Сборник обзоров. – М.: АН СССР, 1987. – 208 с.
119. Рабінович П. М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції // Український часопис прав людини. – 1995. – №5. – С. 11–18.
120. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
121. Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
122. Исполнительная власть в Российской Федерации. Проблемы развития / Отв. ред. И. Л. Бачило. М.: Изд. гр. Юристъ, 1998. – 431 с.
123. Тихомиров Ю. А. Государство на рубеже столетий // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 24–32.
124. Про загальний військовий обов’язок і військову службу: Закон України в ред. від 18.02.99 // Офіційний Вісник України. – 1999. – № 28. – Ст. 136.
125. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон УРСР від 25.06.91 (із зм. і доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
126. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 21.06.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 252.
127. Про освіту: Закон України в ред. від 23.03.96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21. – Ст. 84.
128. Речицкий В. Политическая активность. Конституционные

аспекты. – Киев: Сфера, 1999. – 496 с.

129. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 613 с.

130. Шеварднадзе Э. Порядок в каком мире? // За рубежом. – 1991. – № 21.

131. Обсуждение актуальных проблем развития общества и права в новом тысячелетии // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 100–105.

132. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы (Круглый стол) // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 89–100.

133. Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф.: У 2-х ч. – Ч. 1 / За ред. М. І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 39–42.

134. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – Х.: Факт, 2000. – 608 с.

135. Милль Дж. С. О свободе / Перевод с англ. М.И.Ловцовой: 2-е изд. – СПб.: Издание В.И.Губинского, 1906. – 236 с.

136. Кистяковский Б. А. В защиту права (интеллигенция и правосознание) // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 7: Философия. – 1990. – № 3. – С. 50–60.

137. Буткевич В. Права людини в Україні // Права людини в Україні: Щорічник 1993 р. – К.: Укр. правн. фундація, 1995. – С. 20–48.

138. Лем С. Что будет через 10-20 лет? Я знаю, что этого никто не знает // Литературная газета. – 1990. – 14 ноября. – с. 177.

139. Теоретические проблемы современного российского конституционализма (Научно-практический семинар) // Государство и право. – 1999. – № 4. – С. 113–122.

140. Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.

141. Тадевосян В. С. О единстве прав и обязанностей граждан // Проблемы государства и права / Отв. ред. А.Е. Лунев. – М.: Ин-т гос-тва и права АН СССР, 1975. – Вып. 10. – С. 98–107.
142. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения: Изд. 2-е. – Т. 16. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. – 839 с.
143. Матузов Н. И. О принципе “все не запрещенное законом, дозволено” // Советское государство и право. – 1989. – № 8. – С. 3–9.
144. Апресян Р. Г., Гусейнов А. А. Демократия и гражданство // Вопросы философии. – 1996. – № 7. – С. 3–16.
145. Потякин А. А. Пути и меры преодоления правового нигилизма // Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. В. Ю. Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 358–360.
146. Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. – Киев: Сфера, 1999. – 496 с.
147. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука и учебная дисциплина: Учеб. пособие. – Харьков: Фолио, Райдер, 1998. – 292 с.
148. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – Х.: Факт, 2000. – 608 с.
149. Малько А. В. Дисциплина и политика // Право и политика. – 2001. – № 3. – С. 38–43.
150. Мартышин О. В. Несколько тезисов о перспективах правового государства в России // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 3–13.
151. Гулиев В. Е. Протодемократическая государственность: аксиологическая феноменология отчуждения // Право и политика. – 2001. – № 5. – С. 4–13.
152. Ржевский В. А., Киселева А. В. Субъекты Российской Федерации: типология и конституционные основы организации // Государство и право. – 1994. – № 10. – С. 38–46.
153. Черниловский З. М. Правовое государство: исторический опыт //

Советское государство и право. – 1984. – № 4. – С. 48–57.

154. Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.

155. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – Х.: Факт, 2000. – 608 с.

156. Кряжков А. В. Публичный интерес: понятие, виды и защита // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 91–99.

157. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки / Перевод с итал. И. Шрейдера, под ред. и с доп. А. Свирцевского, со вступ. ст. А. И. Чупрова. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1904. – 621 с.

158. Виг Й. Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 44–49.

159. Ткаченко Ю. В. Проблеми конституційної законності в Україні: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. – Харків, 2001. – 19 с.

160. Електронний доступ: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246022128&cat_id=244277212- Урядовий портал: Діяльність Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методична рада з правової освіти населення.

161. Електронний доступ: http://minrd.gov.ua/?art_id=49076&cat_id=46583 – офіційний сайт Міністерства доходів і зборів.

162. Електронний доступ: http://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/.

163. К. Бондаренко: Боротьба з корупцією потребує серйозних підходів, які іноді викликають звинувачення у недемократичності / <http://uapolicy.org/uk/article/123/>.

164. Грузинський досвід боротьби з корупцією - ліквідація державного апарату. http://texty.org.ua/pg/article/solodko/read/11257/?a_srt=&a_offset=1106

165. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.03 №964-IV.

166. Економічна безпека / З.С. Варналій, П.В. Мельник, Л.Л. Тарангул та ін.; за ред. З.С. Варналія. – К.: Знання, 2009.

167. Консульський статут України, затверджений Указом Президента України «Про Консульський статут України» від 2 квітня 1994 р №127/94 (із внесеними змінами та доповненнями, остання редакція від 21.05.2002 р.) / zakon.rada.gov.ua/go/127/94 ;

168. Трудова міграція українців за кордон і роль міграційного капіталу/ <http://ukrslovo.org.ua/ukrayina/suspilstvo/trudova-migratsiya-ukrayintsiv-za-kordon-i-rol-migratsijnogo-kapitalu.html>;

169. Новік В. Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні/ В. Новік, – К.: Компанія ВАІТЕ, 1999. – 216с.;

170. Маліновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні, Рада національної безпеки і оборони України/ О. Маліновська, – К.: НІСД, 1997. – 342 с.

171. Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юрист, 2004. – 270 с.

172. Білоскурська О. В. Теоретичні та практичні проблеми конституційного обов'язку людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 3. – С. 59–62.

173. Оборотов Ю. Н. Общетеоретическая юриспруденция / Ю. Н. Оборотов, В. В. Дудченко. – О.: Феникс, 2011. – 436 с.

174. Марченко М. Н. Теория государства и права / М. Н. Марченко. – М., 2008. – 640 с.

175. Білоскурська О. В. Щодо поняття конституційних обов'язків // Право України. – 2004. – № 10. – С. 85–88.

176. Маніна М. До питання про конституційні обов'язки дітей // Право України. – 2007. – № 11. – С. 40–43.

177. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк. – М., 2001. – 463 с.